

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM**

TOMUS VIII.

SZEGED

1968

Szerkeszti:
CSUKÁS ISTVÁN és HORVÁTH KÁROLY

Technikai szerkesztő:
NACSÁDY JÓZSEF

Kiadja:
A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000387418

B 20 3539

ÚJFALVI IMRE ÉS A MAGYAR KÉSŐRENEZÁNSZ

Újfalvi Imre, a XVI—XVII. század fordulója irodalmának és művelődésének ez az érdekes, értékes és tragikus alakja nem volt ismeretlen a távoli múlt magyarjainak körében sem. Sokan ócsárolták, néhányan lelkesedtek érte; s a XVII. században — inkább az előbbieket, a vádaskodók sorából — akadtak olyanok is, akik írásba foglalták azt, amit tudtak, hittek, vagy ami rágalmat terjesztetni kívántak a „zürzavar elméjű Imre pap”-ról. Szilágyi Benjámin István kézíratos, valamint Debreceni Ember Pál — utóbb Lampe professzor neve alatt nyomtatásban is megjelent — egyháztörténeti munkái néhány hiteles, vagy hitelesnek látszó dokumentumot is megőriztek számunkra Újfalviról. Azután két és fél évszázadon keresztül alig jelent meg róla, irodalmi működéséről, egyházpolitikai mozgalmáról olyan írás, ami érdemlegesen újat is tartalmazott volna.¹

Annál föltűnőbb, hogy a legutóbbi tíz esztendőben mennyi új tényt és milyen sok lényeges, új összefüggést tárt föl a kutatás. Valósággal fölfedezték Újfalviban ezek az újabb írások a magyar művelődés egy jelentékeny és rendkívül sokoldalú alkotó és szervező egyéniségét. Fölfedezték benne az első magyar bibliográfust,² az irodalmi tudat, az „irodalomtörténeti eszmélkedés” első hazai megfogalmazóinak sorában a kor legnagyobbjai mellé állították;³ visszaperelték számára az egyik legjelentékenyebb magyar énekgyűjteményt;⁴ összeállították a rávonatkozó legfontosabb eddigi egyházi vélekedéseket, s végre a püspöki hatalmaskodás elleni mozgalmának s perének hiteles krónikáját is megírták;⁵ tisztázták ködbevesző utolsó éveinek legalább egy mozzanatát: a száműzetés legendáját;⁶ végül legújabbban a magyar zenetörténetben nagy biztonsággal jelölte ki Újfalvi helyét a humanista dallamok hazai elterjedésének monografikus földolgozása.⁷

¹ Őszinte megbecsüléssel tulajdonképpen csak Medgyesi Pál nyilatkozott Újfalviról a XVII. században, de ő se fenntartás nélkül. A szidalmakat és az elfogultan kiválasztott dokumentumokat tartalmazó források részletes fölsorolása s részben kivonatos ismertetése Kiss Sándor alább (az 5. jegyzetben) id. cikkében található.

² Schulek Tibor: Az első magyar bibliográfusról. ItK 1957. 372—375.

³ Klaniczay Tibor: Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. ItK 1958. 152—169. és Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 151—182.

⁴ RMDT I. (Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958.) 34—35, 72—79, 85—86. és Klaniczay i. m.

⁵ Kiss Sándor: Szilvásújfalvi Anderko Imre. Egyháztörténet 1959, 218—241.

⁶ Herepei János két cikke: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Bp.—Szeged, 1965. 317—321.

⁷ Csomasz Tóth Kálmán: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp. 1967, (Az Újfalvi-fejezet: 83—142.) Legújabbban Nagy Kálozi Balázs írt Újfalviról: Ref Egyh 1968, 1, 13—20.

A főlisorolt írások közül legalább három — a Klaniczayé, Kiss Sándoré és Csomasz Tóthé — teljességre törekvő életrajzot és pályaképet is igyekeznek adni, nem eredménytelenül, s minden lényeges kérdésben rendkívül egyöntetű megállapításokra jutva.

Úgy látszik tehát, hogy különböző tudományágak képviselői — irodalomtörténészek, zenetudósok, a református egyház múltjának tudós kutatói — olyan biztos eredményekre jutottak Újfalvi élete-munkásságának értékelésében, amikhez adandó alkalmakkor csatlakozhatik majd esetleg kiegészítésképpen egy-két új adat vagy szempont, az egész életpálya valamilyen új koncepció szerint való értékelése azonban aligha kerül napirendre néhány évtizeden belül.

Valójában a helyzet távolról sem ilyen megnyugtató. Jellemző például, hogy irodalomtörténetünk első marxista szintézise a magyar késő-renaisszánszról készült úttörő jelentőségű fejezetben csak megemlíti azt az Újfalvit, akinek a helyét pedig a szintézis e köteteinek szerkesztője korábbi nagy tanulmányában elég határozottan éppen a későrenaisszánsz reprezentatív alakjai, Rimay János és Szenczi Molnár Albert mellett jelölte ki. Újfalvi munkásságát a kézikönyv a későrenaisszánsz helyett az 1570-es 1590-es évek közti egyházi irodalom körébe sorolja,⁸ valószínűleg azon az alapon, hogy irodalomtörténeti szempontból legjelentősebb munkái egy korábbi időszak, a XVI. század énekanyagát állítják össze új szempontok szerint. Ez az eljárás önmagában is vitatható (hiszen ilyen megfontolások alapján a történetírókat az irodalomtörténetnek abban a korszakában kellene bemutatni, amelyből tárgyukat választják).⁹

De nem az a fontos hogy milyen korszak jelenségei közt és egy kiváló összefoglalás melyik fejezetében tárgyalják írónkat. A lényeg inkább az, hogy Újfalvinak ez a furcsa, illogikus elhelyezése figyelmeztetően jelzi a munkásságára vonatkozó kutatás bizonytalanságait, gyenge pontjait. Ilyen bizonytalanság mutatkozik meg pl. már tanulmányainak és külföldi fölkészülésének értékelésében is; szinte találomra szokás wittenbergi stúdiumaiból valamilyen konzervatív hajlamra, angliai utazásaiból a puritanizmussal való rokonszenvre következtetni stb. (mintha a luteránus Németországban ill. a századvégi Angliában más szellemi mozgalmak, más tendenciák nem is léteztek és hathattak volna). De a művelődés minden területére kiterjedő reformterveinek, pedagógiai, irodalmi munkásságának, a tiszántúli ortodoxia zsarnokságával szemben szervezett mozgalmának jellegét is szélsőségesen különböző — tehát végső soron megintcsak a megítélés bizonytalanságát tükröző — módon mutatják be. Mindmáig az az általános gyakorlat, hogy hol a múlt, hol inkább a magyar földön még évtizedekig nem aktuális jövő eszményeinek őrzőjét illetve előfutárát látják és láttatják Újfalviban, s csak harmadsorban és fenntartásokkal keresik rokonait — de ezt is csak legújabbban, Klaniczay tanulmánya óta — magyar kortársaiban (az európaiakban pedig mindmáig egyáltalán nem).

Régi probléma ez. Régóta vitatkoznak azon, hogy pl. Újfalvi egyházpolitikai mozgalma „az eredeti, reformatori gyakorlathoz leendő visszatérést célozta-e”¹⁰ vagy ellenkezőleg az angol indenpendensek forradalmian új elgondolásait előlegezte

⁸ A magyar irodalom története. I. Szerk. Klaniczay T. Bp. [1964] 512—513.

⁹ Újfalvi irodalmi és művelődési munkásságáról csakis az 1597 utáni két évtizedből van tudomásunk. Ez az időszak pedig minden fölfogás szerint irodalmunk későrenaisszánsz (és korabarokk) korszakához tartozik.

¹⁰ Miklós Ödön: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942. 190.

talán?¹¹ vagy esetleg egyiket sem, hanem egy másik egyházkerület — szülőföldje — szokásait akarta átültetni szolgálatának helyére?¹² netán csak egyszeri — személyes motívumokkal is színezett — lázadás volt bizonyos túlkapasokkal szemben?¹³

Nem lehet véletlen, hogy ezeket — és más — kérdőjeleket mind a mai napig olyan sok jeles kutatónak nem sikerült megnyugtatóan föloldania. S egészen bizonyosan igazuk van azoknak, akik — mint Klaniczay és Csomasz Tóth is — éppen különböző és ellentétes szellemi indíttatások, törekvések ötvözetének tartják Újfalvi munkásságát.

Úgy gondolom azonban, mégis van lehetőség arra, hogy Újfalvit az eddiginél inkább saját korának törekvéseivel szembesítve, kortárs szellemi rokonai „társaságában” is igyekezzünk bemutatni. Bizonyos, hogy egy ilyen kísérlet nem másítja meg lényegesen a szakemberek Újfalvi életére, munkásságára, „lázadására”, tevékenységének fogadtatására vonatkozó eddigi megállapításait; de talán kiegészíti azokat néhány új adattal és szemponttal.

Mindenekelőtt röviden szólni kell az egyetlen olyan forrásról, ami az eddigi földolgozásokban nem szerepelt, szóval mind máig ismeretlennek, vagy legalább is fölhasználatlannak mondható, amit viszont az alábbi dolgozat több alkalommal idézni fog.

A Széchenyi Könyvtár latin kötetes kéziratanyagának egy olyan darabjáról van szó, amire a szegedi egyetemen készülő peregrinációs dokumentumgyűjtemény előkészítő munkálatai során találtunk rá. A kötet részletes leírására itt nincsen szükség, hiszen remélhetőleg már a közeli jövőben sor kerülhet ennek a fontos albumnak a teljes publikálására.¹⁴

Jellegzetesen „peregrinációs emlékkönyv” ez az album. 1591-ben, valószínűleg már Wittenbergben jutott hozzá Újfalvi Nicolaus Reusner „Icones sive imagines...” és Theodor Zwinger hasonló című, frissen megjelent munkáihoz.¹⁵ Az antik és reneszánsz költők, tudós reformátorok arcúait s az őket jellemző latin versikéket tartalmazzák a nyomtatott levelek, s az ezek közé kötött üres lapokra kerültek aztán a professzorok, diáktársak, valamint az egyetemi központokon kívül fölkeresett hírességek autográf bejegyzései: jelmondat, az emlékkönyv-tulajdonos címeit, rangját felsoroló, s erényeit magasztaló sorok, majd a dátum és az aláírás — ahogyan ez minden ilyenfajta „Stammbuch”-ban lenni szokott. Abban is a szokáshoz híven járt el Újfalvi, hogy albumát nem tekintette lezártnak a külföldi tanulmányút során „szerzett” bejegyzésekkel. Megtartotta és használta hazatérése után; debreceni és váradai munkássága idején, közben tett „belföldi útjai” során; sőt

¹¹ Barcsa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme c. munkája (I. Debrecen, 1906. 34.) nem az első, s nem is az utolsó, ezt a nézetet képviselő írás. Tulajdonképpen egy ilyen összefüggésre szándékozott utalni, ezt szerette volna szuggerálni szinte olvasóinak már az 1640-es évek református ortodoxiája, főleg Geleji Katona István és Szilágyi Benjámin István. — Másrészt: finomabb változatban vissza-visszatér az az elképzelés a Barcsát cáfoló Zoványi-dolgozat megjelenése (ugyancsak 1906) után, sőt napjainkban is.

¹² Zoványi Jenő: *Independens volt-e Szilvásújfalvi?* c. cikkében (ProtSzele 1906. 182.—185., és Kisebb dolgozatok... a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. 120.—123.) de jóval később is így vélekedik, pl. A tiszántúli református egyházkerület történetében (Debrecen, 1939. 26.)

¹³ Bod Péter nyomán sokan spekuláltak így. Ezzel függ össze az a primitív elképzelés, mely az egész mozgalom egyetlen indítékát Újfalvi „sértett ambícióiban” látja, abban, hogy ő szeretett volna lenni a püspök Hodászi helyett. Idézi Kiss S. i. m. 219.

¹⁴ OSzK Oct. Lat. 150. — A közreadást a XVII. századi adattár keretében tervezzük.

¹⁵ A nyomtatványról újabb Kovács Sándor Iván írt: Dante neve százötven év magyar irodalmában. Acta Univ. Szeg. Litt 1966, 29—30.

részben üldöztetése éveiben is nála volt a kicsi kötet, s néhány kedvesebb, fontosabbnak tartott találkozásnak nyoma is maradt benne.

Mindebben — ismétlem — Újfalvi sem európai, sem magyar viszonylatban nem járt el valamilyen sajátosan egyéni módon; éppen ellenkezőleg: egy a késő-humanizmus világában szinte kötelező gyakorlatnak hódolt. Kevésbé ismerjük még a *tudós* utazás hazai *irodalmi* emlékeit is. Pedig nem csak ezek, hanem fiatal értelmiségünk peregrinációjának igénytelenebb, szűkszavú, nem-irodalmi dokumentumai is fontosak lehetnek. Más forrás híján egyenest hézagpótlóak. Azt hiszem, túlzás nélkül ilyennek mondhatók Újfalvi Albumának lapjai. Az ő esetében ui. már-már közismert, hogy az életére és munkásságára vonatkozó dokumentumok nem véletlenül hiányosak. Hiszen bátor ellenzéki föllépése miatt az általa újjárendezett debreceni énekeskönyv elől is gondosan elhagyták a jelentékeny, programadó előszót az újabb kiadások során, de még a nevét is elfelejtették föltüntetni... Bizonyosan nem véletlen az se, hogy egyetlen levele vagy okmánya se maradt meg — perének ellenfelei által gyűjtött, részben kétes hitelű dokumentumain kívül.

Ez a dolgozat mégis csak két-három esetben idézi az albumot, minthogy a *hazai* későreneszánsz művelődéssel csak ez a néhány bejegyzés hozható kapcsolatba. Újfalvi *külföldi* későhumanista kapcsolatainak — az emlékkönyv sok adatát felhasználó — bemutatására egy másik közleményben szeretnék visszatérni.

*

Az európai és a magyar későreneszánsz irodalomnak és kultúrának sok irányzata volt, de ezek között egy sincs, amelyről olyan sokoldalú és alapos ismereteink lennének, mint a reneszánsz válságát a legvégletesebb rezignációval kifejezésre juttató elit-értelmiség Justus Lipsiusra tekintő csoportja. Legalább egy fél tucat magyar kutató publikált jelentékeny írásokat erről a körről és sokféle ágazó magyar hatásáról. E munkák közül kiemelkedik Klaniczay 1959-ben közzétett tanulmánya, amely a marxista módszer alkalmazásával találóan kapcsolja össze ennek a szellemi áramlatnak hazánkban hódító divatját a XVI—XVII. század fordulóján választút elé került nemesi és főúri osztály válsághangulatával és kompromisszumkeresésével.¹⁶

Klaniczay volt az is, aki ezt az irányzatot élesen elhatárolta az egykorú, hangsúlyozottan protestáns törekvésektől általában, különösen pedig a Bethlen Gábor építő kultúrpolitikájában szinte győzedelmeskedő, ún. „protestáns polgári későhumanizmus”-tól. Joggal. A felekezeti különbségek negligálása, a reneszánsz világi eszményeinek legalább valamilyen defenzív képviselete, az a kompromisszum, ami az ország legnagyobb részében objektíve az ellenreformáció hódítása számára készítette elő a talajt, mindez valóban a protestáns értelmiség s az erdélyi és kelet-magyarországi fejedelmi politika ellenlábasává tette ezt az irányzatot. Nem húzódott azonban semmiféle „kínai fal” e két fajta törekvés, irodalmunk és kultúránk alkotóinak, szervezőinek, patrónusainak e két csoportja között. Kölcsönösen hatottak egymásra, kimagasló képviselőik programjában és munkásságában nem sokkal kevesebb a közös, mint az eltérő vonás.

Újfalvi Imrét származása, neveltetése, iskolai, irodalmi, közéleti tevékenysége, s minden bizonnyal az ezek során kialakult őszinte belső meggyőződése a protestáns kultúrához, közelebből a református egyház törekvéseihez, közösségéhez kapcsolta. Mégis: a világi későreneszánsz kultúrával és ezen belül az európai és magyar újsztoicizmussal nem egyszer érintkezett pályája.

¹⁶ I. m. (Reneszánsz és barokk) 303—339.

Nyugat-európai körútja egyik fontos állomásán: a leideni egyetemen 1595. június 14-én fölkereste J. Heurniust, a klinikai gyakorlaton alapuló orvoscépzés és orvostudomány úttörő képviselőjét. Albumába a kiváló tudós bejegyzése mellé ezt írta Újfalvi: „Professor medicinae. — [Ex] horto Iusti JLipsii.” Természetes azonban, hogy ebben az esztendőben a leideni egyetem sok más professzorának neve mellé is kerülhetett volna hasonló szöveg.¹⁷

Lipsius magyar követőinek legjobbjá, Rimay János Újfalvival való személyes kapcsolatáról nem tudunk. De megjegyzésre méltó, hogy a költő egyik zsoltárparafrázisát megtaláljuk Újfalvi híres gyülekezeti énekeskönyvében, mégpedig Rimay pályáját tekintve elég korán: 1602-ben.

Interkonfesszionalizmusról beszélni a mindig felekezeti intézményekben működő Újfalvi esetében abszurdum lenne. Mégis föltűnő, hogy kálvinista kortársaihoz képest milyen gyakoriak a más felekezetű értelmiségiekhez, nemesekhez, főurakhoz fűződő kapcsolatai. (Ezek részletes felsorolása majd az album publikálása során lesz lehetséges.) Teljesen logikus, de a kor elvakult elfogultságát ismerve föltűnő tény, hogy mikor egyházi vezetőivel azután viszályba kerül, ismételten fordul panasszal más felekezetűekhez, jogorvoslatért evangélikus többségű megyékhez, sőt 1615 májusában a lutheránus zsinathoz. Még egy antitrinitárius vezetésű és többségű — tehát egyháza szemében eretneknek számító — városi hatóságot is fölkeres ugyanebben az esztendőben bujdosása során s tőlük alamizsnát kap.

Közismert és negatív értelemben gyakran idézett tény Újfalvi idegenkedése a világi kultúrától. De bátran föltelemezhetjük, hogy az elzárkózás a szerelmi tárgyú költészetre és zenére korlátozódott, ami persze így is jellegzetesen „antireneszánsz” vonás. Ebben azonban nem is annyira elavult, hanem nyugat-európai, protestáns, értelmiségi kortársai körében éppen ez időtájt újra hódítani kezdő — paradox módon azt mondhatnánk: korszerű — ízlést és gyakorlatot követett. Követni látszik azonban őket a laikus kultúra más területei iránt megmaradt, sőt fokozódó érdeklődésben is. Tervezett és elkészült kiadványai közt kifejezetten világi igények kielégítésére szolgálókat is találunk. Különösen határozottan lehet beszélni a filológiai mellett történelmi és természettudományos érdeklődéséről s tájékozottságáról.

Mindaz, amire eddig utaltunk, semmiképpen nem jelez különösebb rokonszenvet Lipsius és hívei, vagy az ő értelmezésük szerinti, interkonfesszionális-világi eszmények iránt; de még csak az átlagosnál intenzívebb érdeklődést sem. (Szenci Molnár vagy akár Miskolczy Csulyak esetében is sokkal több közös vonást lehet kimutatni.) Van azonban néhány olyan adat és összefüggés, ami nagyon figyelemre-méltó, mert egy meghatározott történelmi helyzetben Újfalvi és az újszoitói késő-reneszánsz képviselőinek eszmei közeledését valószínűsíti, átmeneti sorsközösségüket pedig kifejezetten bizonyítja.

*

Báthori Gábor erdélyi fejedelem politikájának szeszélyesen változó voltát szokás hangsúlyozni. Pedig voltak ennek a politikának nagyon következetes vonásai is! Így nem utolsó sorban a református-ortodox vezetőréteg szinte feltétlen támogatása, és viszont: fölhasználásuk, segítségül-hívásuk adandó alkalmakkor. Ennek a kölcsönös jó viszonynak a református egyház számára olyan áldásos szerepét gyakran

¹⁷ A bejegyzés a kézirat 158b lapján. — Talán ez a legkorábbi adat arra, hogy Lipsius „kertjét” (táborát, híveinek csoportját) egyházi szolgálatra készülő protestáns értelmiségi ifjúságunk is számoltartja, nemcsak egy Rimay, vagy Forgách Mihály.

el szokták hallgatni. Pedig figyelemreméltó tény, hogy az erkölcsi tekintetben nem éppen feddhetetlen, tivornyázgató, öncélúan erőszakoskodó, hatalomvágytól elvakult Báthori többet tett — de legalábbis gyorsabban, határozottabban, egyértelműbben cselekedett — a református túlsúly érdekében, mint akár kegyes életükről és református elfoglaltságukról igencsak híres, de nála sokkal óvatosabb közvetlen fejedelem-elődei és -utódai.

A most jelzett, kölcsönös szimpátiával párhuzamos, anélkül szinte érthetetlen a Klaniczay által megfigyelt jelenség: a későreneszánsz, újsztoikus és interkonfesszionális eszményeket hirdető főúri-nemesi-értelmiségi kör egyértelmű, majdnem törvényszerű ellenzékbe-szorulása és üldöztetése Báthori Gábor uralma idején.

Történetíróink eddig nem figyeltek föl eléggé arra, hogy időben milyen föltűnően közel esnek Báthori e következetesen képviselt politikai-kultúrpolitikai törekvéseinek, e két „fő-irányvonal” könyörtelen megvalósításának állomásai egymáshoz — és Újfalvi Imre kálváriájának állomásaihoz!

Ahány fordulat Erdély belpolitikájában — annyi, ezeket hamarosan követő lényeges változás a püspöke és a „főpapi tan” ellen szervezkedő, tudós esperes ügyében. A küzdelem első, rövid szakasza 1608. őszén fejeződik be „az egyház pestisének lecsendesítésével” — pontosan ugyanakkor, amikor Báthori „hatalomba való beülésének” nehéz csatái is sikerrel véget érnek, a hajdúk és a türelmetlen református prédikátorok követeléseinek ismételt kielégítésével, az erdélyi sztoikusok irodalmi és politikai vezérének, Petkinek a kancellári tisztből való távozásával stb.

Báthori, uralmának első két esztendejében, mégis együttműködött más felekezetű — katolikus, unitárius — főurakkal, s köztük az újsztoicizmus néhány nagyműveltségű képviselőjével is. Ebben az időben Újfalvit se háborgatták. Az együttműködés azonban nagyon ingatag, mindkét részről kényszeredett volt. Sokan alig várták, hogy fölboruljon. 1610 áprilisában Báthori — a széki merénylet ürügyén — megkezdi a leszámolást ideiglenes „szövetségeseivel”, akik valójában már addig is ellenzékének legveszélyesebb csoportját alkották. A fejedelem „házi kigyói” ellen tüzet, valóságos tömeghisztériát szítani, Erdélybe érkezik egy váradi deák-költő, Debreceni János, aki aligha véletlenül azonos a Hodászi Lukácsot pár évvel később olyan nyakatekert túlzásokkal elsirató hírhedt verselmény szerzőjével.¹⁸ De megérkezik maga a teljhatalomra törekvő püspök is! Herepei János egy cikkecskéjében olyan adatokat közöl és olyan összefüggésekre hívja föl a figyelmet, amelyek nemcsak egy mikrofilológus földolgozásában, hanem akár e drasztikus fordulat szépirodalmi, regényes megjelenítésében is helyet kaphatnának.¹⁹ A „ledér” fejedelem és a „kegyes” püspök találkoznak Kolozsvár falai közt. Mindenekelőtt „az pártos urak marhájának” fölszámolása volt ott akkor a teendő. (Azaz: a nagyratörő uralkodó és az ortodox-református vezérkar teljhatalmi szándékának egyaránt útjában állott, dúsgazdag, másvallású, vagy sztoikusán „liberális-humanista” főurak és udvari tisztviselőértelmiségek már részben elmenekültek, részben kínvallatás közben várják az előre ügyis elhatározott büntetést: a halált. De *alig két héttel az események váratlan kirobbanása után*, már lázasan folyik jószágaik elkobzása.)

Valószínűleg helytálló Herepeinek az a föltételezése is, hogy a pártos urak marháját vivő szekerek zörgése mellett a püspök nemcsak *úgy általában* tárgyalt a „győzedelmes” fejedelemmel arról, hogy miképpen lehetne az éppen bekövetkezett radikális belpolitikai fordulatot a lehető leggyorsabban és legalaposabban kihasználni az erdélyi és partiumi ortodox-református párt pozícióinak megszilárdítására. Nagyon hihető, hogy ugyanezalkalommal kért Hodászi fölhatalmazást, „szabad kezét”

¹⁸ Vö. ItK 1963, 360—368.

¹⁹ Adatár I. 320—321.

saját legveszedelmesebb belső ellenzékének, Újfalvi Imre — ekkor még három egyházmegye lelkészei által támogatott — mozgalmának elfojtására.

Annyi biztos, hogy eztán indul meg igazán a hajsza Újfalvi ellen, s ettől kezdve, Hodászi és Báthori — véletlenül egyazon esztendőben bekövetkezett — haláláig hónapról-hónapra csak romlik a helyzete. Előbb párthíveit ijesztik el mellőle, aztán testi-lelki kínzással kötelezvény aláírására kényszerítik, majd papságától és szabadságától is megfosztják, végül világi hatóság kezére adva, halált kérnek a fejére, s „kegyelemképpen”: vasraverve a huszti várbörtönbe hurcolják.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy Újfalvi meggyötörtetése és végleges elhallgatatása útjának még néhány „al-állomása” is föltűnően egybeesett az erejét-képességeit elpazarló, saját nagyratörő terveit is összekuszáló fejedelem egyre kapkodóbb és zavarosabb politikájának újabb fordulataival. De azt hiszem ennek bizonyítása nem szükséges. Inkább azért érdemes fölidézni a már ismert részleteket, mert az időbeli egyezés mellett egészen föltűnő szerintem a tiszántúli református klérus Újfalvival szembeni eljárásának valamilyen — nevezzük így — „módszertani rokonsága” a hirtelenharagú, ifjú fejedelem szélsőséges, néha már-már tragikomikus, tünetően drasztikus intézkedéseivel. A református ortodoxia erőskezű vezetői sohase bántak tulságosan könyörületesen az „újító” ellenzékiekkel. Hodászi elődei és utódai se mulasztottak el „a fölrugókat Isten igéjével megütögetni”.²⁰ „Ütögetni” azonban különféleképpen lehet. S hirtelenjében nem is tudnék példát említeni arra, hogy hazai, protestáns egyházi vezetők ilyen nyílt és durva eszközöket használtak volna: kínvallatás, kézre- lábra bilincs, nyilvános megkorbácsolás, hosszú hónapokra teljes elszigetelés a külvilágtól, ismételt és egyenes, személyesen előadott és papírra fektetett követelés, illetve „felperesi javaslat” a halálos ítéletre... s mindezt olyan ellenféllel szemben, aki egyrészt mindvégig hűséges maradt a hitvallási alapiratokhoz, úgy hogy dogmatikai vagy szertartásbeli újítással mégcsak *nem is vádolták*,²¹ s másrészt olyan „ellenféllel” szemben, aki ekkorra már — a források egybenhangzó bizonyága és saját keserű vallomása szerint — *teljesen* táboratlan maradt, hívek és védelmezők nélkül, egyszál-maga. Nem véletlen, hogy még Hodászi ortodox heidelbergi jóbarátja, Pareus professzor „áldását”, jóváhagyását sem sikerül, éveken át sem, megszerezni az egész eljárás-sorozathoz.

Nehéz arra gondolni, hogy pusztán mások elrettentése végett alkalmaztak Újfalvival szemben ilyen látványosan kegyetlen módszereket. Legfőlőbb prevencióképpen. De akkor már eljutottunk az általános gyanakvásnak és a kiszámíthatatlan veszedelmekkel való fenyegettetésnek ahhoz a légköréhez, ami éppen az utolsó igazán vérbő-„reneszánsz” erdélyi fejedelem fél évtizedes uralkodását jellemezte.

Az tehát a lényeg, hogy a már-már tünetően és öncélúan kegyetlen eszközöknek ez a viszonylag szűk arzenálja aligha volt egyszerűen Hodászi találmánya, s aligha magyarázható pusztán annak a püspöknek a vérmérsékletével, aki 1608 előtt, Ecse Báthori István, Bocskay, vagy Rákóczi Zsigmond fennhatósága idején, az ő patronátusuk alatt — ránk maradt dokumentumok szerint — egész jól megfért az ecse di udvarban, a debreceni és a váradi iskolákban és egyházakban működött, kifejezetten sztoikus-humanista, vagy ambiciózusan tudós kollegáival — köztük egy Ceglédi Jánossal, s éppen Újfalvival is. Az 1608 utáni Hodászi intézkedései, „kormányzásmódja” jobban emlékeztet Báthori Gábor hirhelt „metodikájára”, mint Hodászi elődeinek és utódainak, a módszerek egy jóval szélesebb skáláját alkalmazó, *esetenként* viszonylag leplezettebb és pilátusibb eljárására.

²⁰ Keserői Dajka János jellemezte ezekkel a szavakkal Hodászi egyházkormányzását. Idézi Kiss S. 231.

²¹ Kiss S. 232.

Hodászi Lukács jelentős, erős egyéniség lehetett. Alakjával még a politikai történetnek is kell majd foglalkoznia. Két évtizeden át volt egyik legfontosabb szellemi irányítója az ecsedi udvarnak és a Tiszántúl művelődési életének. (Az Országos Levéltárban őrzött levelei bizonyítják, hogy igen nagy szerepe volt urának a dúsgazdag és nagyhatalmú Ecsedi Báthori Istvánnak Bocskay mellé csatlakoztatásában. Ecsedi Báthori pedig a somlyai ágból származó Gábornak — a későbbi fejedelemnek — nevelőapja volt; természetes tehát, hogy az 1585 óta Ecseden működött Hodászi gyermekkorától ismerte a fejedelmet. Nem túlzás arra gondolnunk, hogy az erős akarátú és a politikában nem gyakorlatlan püspök valósággal Ecsedi Báthori István — nevelt fiára vonatkozó — végakarata „biztosaként” járhatott el.)

Történelmi méretekben gondolkodva „véletlennek” minősülhet Hodászi Lukács és Báthori Gábor régi ismeretése. Történelmileg szükségszerű azonban, hogy már az új Erdély zúrzavaros első esztendeiben összetalálkozik a szuverén fejedelmi hatalom megteremtésén és a református hegemonia (államegyház!) megszilárdításán munkálkodó szándék. Ennek tudatában pedig se a féktelen fejedelem és az ortodox klérus eljárásával szembeni ellenszenvünk, se az Újfalvi iránti megbecsülésünk nem akadályozhatja meg, hogy felvessük a kérdést: vajon nem tekinthető-e — objektíve, végső soron — retrográdnak a szembeszegülés ezzel a dinamikus erővel? A hódolt-sági viszonyok nemzeti méretű bomlasztó hatásának és az ellenreformáció előretörésének aligha lehetett volna „humanista-liberális” módszerekkel gátat vetni. Akkor pedig törvénytörően logikusnak tekinthető mind a humanista ellenzék, mind az „igazi reformáció” eszményeinek jegyében opponáló Újfalviék elhallgatása.^{21a}

*

Nem szoltunk még a Báthori Gábor-féle belpolitika s az Újfalvi-mozgalom sorsa közti összefüggések sorának időben utolsó láncszeméről. Arról: hogyan végződött?

Pedig ebben a kérdésben is szükség van az eddigi fölfogás valamelyes revíziójára. Egy kivétellel az összes földolgozások úgy állítják be a dolgot, hogy Újfalvi sorsa Báthori Gábor bukása és Bethlen uralomrajtása után *rosszabbodott*. Eszerint a beállítás szerint Bethlen — ha ez egyáltalán lehetséges — elődjénél is „következetesebb” és kegyetlenebb volt tulajdonképpen: megfosztotta Újfalvit még az utolsó lehetőségétől is annak, hogy egyszer mégiscsak módot találjon a szabadulásra, igazának keresésére. Bethlen ui. állítólag — még Csomasz Tóth Kálmán 1967-ben megjelent könyve szerint is — „számúzta Szilvás-Ujfalvit az erdélyi fejedelemség joghatósága alatt álló területről.”²² Ebből a „tényből” kiindulva egészen mindmáig polgári és marxista történelmi és irodalomtörténeti összefoglalások is éppen az Újfalvi-ügyet hozzák föl példának arra, hogy az egyes kérdésekben olyan türelmes, jezsuitáktól-szombatosokig és anabaptistákig mindenféle felekezeti ellenfeleit építő tervei számára megnyerni képes, nagy fejedelem, — más kérdésekben, adott szituációkban milyen határozott, kemény és könyörtelen volt. Marxista kutatóink ezzel az esettel bizonyítják „hogy a fejedelem a feudális államra veszélyes irányzatokkal milyen határozottan szembeszállt”.

Az utolsó félmondatban idézett megállapítás természetesen — végső soron — igaz. Bethlen nagysága ugyan részben a szívós türelemmel keresztülvitt polgári

^{21a} Erre az összefüggésre dolgozatom lektora, Esze Tamás figyelmeztetett.

²² Cs. Tóth 123.

reformokban mutatkozik meg; de legalább ennyire abban is, hogy realista volt: tudta, hogy nem lehet képes — *s nem is akarta* — megállítani „a feudalizmus megszilárdulására és az örökös jobbagyság kialakulására vezető gazdasági törvények további lassú érvényesülését”.²³

Az Újfalvi-ügyben is eszerint járt el; kissé másképpen, mint ahogy a szakirodalom állítja.

Mindenekelőtt: nem valószínű, hogy Újfalvi sorsának első, viszonylagos enyhülése, Husztról a váradi börtönbe való átszállítása most már bilincsek nélkül, kizárólag Hodászi 1613. május 17-én bekövetkezett halálával függött volna össze. Nehezen hihető, hogy Szilvásújfalvi feleségének könyörgésére Báthori Gábor intézkedett volna ilyen értelemben 1613 nyarán, közvetlenül bukása és halála előtt. De ez még lehetséges.

Az viszont ma már egészen bizonyos, hogy az *új* fejedelem nem úgy szólt bele ebbe a régóta húzódó kényes ügybe, hogy föltétlenül és egyértelműen helyet adott a gyűlölködő egyházi vezetők követelésének. Nem is illene bele egy ilyen eljárás a Bethlen Gábor hatalomra jutása utáni, első intézkedéseiről alkotott elképzelésünkbe. Azok nyomán ugyanis bizonyosan tényleg föllélegzett az értelmetlen vérengzésekbe, fölösleges szenvedésekbe befáradt lakosság szinte minden rétege, a nemrég még egymás torkát fojtogatók is. Egyszóval Bethlen *első intézkedéseit* mindenképpen a bölcs, az ellentéteteket lehetőleg elsímító, békés, építő szándék jellemezte. Éppen Újfalvi esetében tett volna kivételt?

Herepei János „Egy adat Szilvás-Újfalvi Anderko Imre életéből” című cikkének megjelenése óta tudomásul kell végre venni, hogy nem. A Herepei által közölt sáfar-bejegyzés szerint Újfalvi 1615 februárjában Kolozsvárt járt, s a város sáfar-polgára „Bíró uram hagyásából szegény prédikátornak, melyet az religióért rabságban tartottatának az ellenkező atyafiak, annak *el szabadulván*” ismételtén étellel-itallal gazdálkodott.”²⁴

Ennek az adatnak az értelmezése során Herepei teljesen meggyőzően bizonyítja, hogy a „számkivetésre küldetés” lehet hogy már Bod Péter idején is csak azt jelenthette, amit ma, következménye tehát csak az lehetett, amit Bod Péter „kigondolt”: hogy az illető végül is bizonyára „idegen Földön nyomorultúl holt-meg”. A XVII. század elején azonban nem is egyszer használták ezt a kifejezést a prédikatori rend sorából való számkivetés, a papi palásttól való végleges megfosztás értelmében.

Erre tulajdonképpen már Herepei adatának közlése előtt is gondolni kellett volna. Hiszen: ugyan hogy képzelték, *hová* száműzhette „a fejedelemség joghatósága alatt álló területről” Bethlen a renitens prédikátort? Talán bizony a Habsburg-Magyarország, vagy éppen a hódoltság területére?! S netán onnan levelezett volna Újfalvi 1615-ben többfelé? Persze hogy ez abszurdum s ezért kitalálták egy földköri, és Moldovában végződő bujdosás legendáját.

A ma ismert adatok tanúsága szerint Bethlen a kínosan régóta húzódó, a hazai, de talán már egy szűkebb európai közvélemény előtt is hirhedté vált ügy végére alighanem salomoni ítélettel tett pontot: ne maradhasson papi hivatalban (s talán ne is élhessen az általa megbolygatott egyházmegye területén); viszont: börtönben se synylódjék és országot-világot megbotránkoztató módon külföldi bujdosásra se kényszerüljön „az religióért”. Ne legyen tehát a magyar reformátusságon belüli viták miatt mártir! Emellett a döntése mellett aztán — a jelek szerint — kitartott az új fejedelem. Az ortodox vezetők is, Újfalvi is tettek még néhány lépést annak

²³ A magyar irodalom története. II. 7.

²⁴ Adattár I. 317.

érdekében, hogy egyértelműen az ő igazságuk kerekedjen felül. Ezek a kísérletek azonban nem jártak sikerrel. Szinte egészen bizonyos, hogy Bethlen lényegében a püspökök-ortodox vezetőkkel értett egyet — elvileg; de a Báthori Gábor alatt foganatosított, látványosan kegyetlen és önkényes intézkedések aligha feleltek meg szándékainak. Ezért a békétlenkedőkhöz valószínűleg így szólt: a börtönből való kiengedésen túl (— de ez szerintem bizonyosan Bethlen intézkedése volt! —) nem rehabilitáljuk az izgága és zavaros gondolkodású Imre papot; de az ortodox vezetők is nyughassanak, hagyjanak neki békét, tekintsék végleg lezártnak az ügyet.

*

A fentiekben az eddigtől valamelyest eltérő módon nyert megvilágítást egy művelődési és egyházpolitikai mozgalom részben bizonyított, részben föltételezett belpolitikai összefüggéseinek egész sora. Mindebből nem szabad arra következtetni, hogy a két, Erdély egész történetében igen jelentékeny szerepet játszott fejedelemnek bármikor is elsőrendő gondja lett volna az Újfalvi-ügy. A viszálykodás részletkérdései minden bizonnyal nem is érdekelték őket; különösen nem Báthorit. Az azonban bizonyos, hogy bele kellett szólniuk az ügybe, — s ezt, mindeketten a maguk módján, meg is tették. És sok jel mutat arra, hogy a nemesi későreneszánsz újsztoicizmus képviselőiről alkotott véleményük, s a velük való bánásmódjuk nagyon sokban hasonlított ahhoz, ahogyan Újfalviról vélekedhettek és vele bántak. Tulajdonképpen mind a két fejedelem idegenkedett tőlük. Báthori igyekezett elhallgattatni, szinte megsemmisíteni őket. Bethlen viszonylag igazán türelmesebb volt velük. Néhányukat magas polcra emelte. De nemcsak Újfalvi — a XVI. századi reformáció és humanizmus hagyományainak más fanatikus, vagy rezignált képviselői sem érezhették magukat igazán otthon, s őszinte meggyőződésükkel teljesen biztonságban a Bethlen uralma alatt. A „magas polcokon” Péchi Simon erre a legjellegzetesebb példa. (Ő egy ideig a második ember volt Erdélyben Bethlen mögött. Nem maradhatott azonban sokáig titokban, és nem maradhatott radikális következmények nélkül, hogy későreneszánsz-kori irodalmunknak, művelődésünknek, de egyúttal az európai politikai közéletnek, és vallási ideológiának ez a rendkívül izgalmas alakja egyszerre több vonatkozásban is, homlokegyenest ellenkező „világlátást” képviselt, mint Bethlen. Szektaszervező, vallási újtó; s ugyanakkor — a Lipsius-hívő sztoikusok szellemében — békepárti, amit megbocsáthatatlannak tartott a Fejedelem.)

Nagyon messzire kalandoztunk. De „politikai kitérőnk” végén visszajutottunk a főúri-nemesi újsztoikus későreneszánsz képviselőihez. Közülük Péchi Simon iménti említését csak az indokolja, hogy figyelmeztessünk egy eléggé elhanyagolt, és Újfalvi szempontjából sem érdektelen összefüggésre: a türelmes, európai és interkonfesszionális látókörű, sztoikus békepártiság kivételes esetekben — bármilyen paradox módon hangozzék is — összeférhetett, sőt összeötvöződhetett egy elfoglalt és fanatikus hirdetett (esetleg radikálisan újtó) vallási-ideológiai meggyőződéssel. (Nincs itt hely arra, hogy ennek a furcsa kettőségnek nyugat-európai példáit is idézzük. A Péchinél szélsőségesebb esetet úgyse nagyon találunk.)

Újfalvi konkrét későhumanista kapcsolataira visszatérve megint csak a püspöki önkény és a „főpapi-tan” elleni mozgalmának egy rendkívül fontos és eddig teljesen figyelmen kívül hagyott kérdését kell megvizsgálnunk: kik voltak, kik lehettek elvárátai, párthívei 1607 körül, s kik harcostársai a közdelmek 1610 előtti, első szakaszában? Az eddigi földolgozások még a kérdést se vetik föl tudtommal. Más kérdés ui. az, amire van utalás a közel egykorú forrásokban és az egyháztörténeti földolgozásokban is, hogy ti.: milyen egyházmegyék csatlakoztak Újfalvi „lázasához”

a vizsály során — és tartottak ki egy ideig mellette? Ebből kiindulva is rálelhetünk majd talán Újfalvi néhány jelentékenyebb párhívére (egyszerűen utánagyomozva annak, hogy kik voltak ez időtájban a beregi, nagybányai és persze nem utolsósorban a bihari egyházmegye prédikátor- és tanár-értelmiségének műveltebb és tekintélyesebb — esetleg külföldet járt — képviselői).

Herepei egyik adattári cikke nyomán gondolhatnánk Traszki Maróti Lukács kolozsvári prédikátorra: egy „felvilágosodottabb gondolkodását” sejtető könyvbegyegyzés; az 1610-es zsinaton való részvétele; s végül, de nem utolsó sorban Herepei olyan föltételezése alapján, hogy 1615 februárjában Újfalvi talán éppen ezt a *másik* „Lukács-papot” kereste föl, hogy talán épp ő szolt a városi hatóságoknál szomorú sorsra jutott régi ismerősének anyagi ellátása érdekében.²⁵

Lehetséges. De sokkal valószínűbb, majdnem bizonyos, hogy Újfalvi egyik legjelentékenyebb elvbarátja volt sokáig az ecsedi újsztoikus főurak művelt, sokoldalú és szintén a sztoa eszményeinek hódoló prédikátora és orvosa, a híres Ceglédi János. Tudós igényesség dolgában Újfalvi mellett ő emelkedett ki a leginkább a Bocskai alatt és után való évtizedekben a tiszántúli egyházmegye vezető lekipásztorai közül. Ugyanakkor senki sincs köztük, akinek életpályája annyiszor találkozott az Újfalviéval, mint az övé. Diáktársai lehetek, elődei-utódai, illetve kollégái voltak egymásnak. A legdöntőbb azonban Zoványi tömör — de sajnos szokás szerint forrásait meg nem jelölő — Ceglédi-életrajzának²⁶ az a megyjegyzése, hogy esperes korában „sok vizsálya volt püspökeivel”. Először is: szinte elképzelhetetlen, hogy ezek a püspökök mások lettek volna, mint éppen az Újfalvit megbotránkoztató, majd már-már halálba üldöző Hodászi Lukács, és utóda, Milotai, aki makacsul folytatta a meggyőződése mellett kitartó Imre páp elleni hajszát (mint láttuk, valószínűleg a fejedelem ítéletével is perlekedett, s a tiszántúli egyházi és világi közelet napirendjén próbálta tartani az ügyet még 1616-ban, még az európai tekintélyű Pareus ismételtén a világi hatóságok bevonása, a börtönbevetés stb. ellen nyilatkozó leveleinek ismeretében is). Másodsorban: nem tudunk arról, hogy még Ceglédi életében de Újfalvi halála, ill. eltűnése után, (vagy az ő mozgalmával egyidőben) lett volna a tiszántúli egyházkerületben valamilyen *más*, jelentősebb vizsálykodás.

E tények és megfontolások nyomán értelmetlenségnek látszik arra gondolni, hogy Ceglédinek más ügyben lett volna „sok vizsálya püspökeivel”, mint régi ismerősének, a szomszéd esperes-kollégának, Újfalvi Imrének. Ez a több mint valószínű sorsközösség és elvbarátság tükröződik az ortodoxia egy későbbi generációja vezető alakjának — Geleji Katona Istvánnak — a soraiban. Őröla tudunk kell hogy nemcsak fiatalabb, hanem *bizonyos tekintetben* modernebb fölfogású ember volt Hodászinál. De inkább, hogy úgymondjuk „előjel nélküli” értelemben, mint egészen nagyszabású szervező és „építő” egyéniség. Annnyira azonban nem volt „modern”, mint az utána következő ortodox nemzedék legjobbbbjai, akik megkülönböztették a polgári Angliából hozható és hozott „áldásos” szellemi hatásokat a „veszedelmesektől”. Geleji Katona még nem differenciált. Számára minden rossz forrása és kútfeje volt az ő egyházfejedelemsége kezdetén rohamosan radikalizálódó, s a fiatal magyar értelmiség egy részét is forradalmasító angol szellemi élet. Döntő szempont ez annak megítélésében, hogy miért utal a magyar puritánusok jelentkezése

²⁵ Adattár I. 334—340; 318.

²⁶ Zoványi Jenő cikkei a Theológiai Lexikon részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. — Ceglédi munkásságát az újabb kutatás a nemesi-főúri sztoikus későreneszánsz szerves részének tartja. Vö. Klanczay i. m. 312, 324; Bán Imre: Rimav János egyik könyvének sorsa. Könyv és könyvtár 1958, 67—68; Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter: Ceglédi S. János receptlevelei a XVII. század elejéről. Communicationes BHMH 1967, 236—242.

előtti időből éppen csak Újfalvi és Ceglédi szigetországi peregrinációjára. Angliát és „a zűr-zavar elméjű Imre pap”-ot együtt emlegeti már a „Váltság titka” bevezetőjének gyakran idézett helyén. S egy más alkalommal az Angliából beáradó sok istentelenségre panaszkodva, így idézi vissza a régi szép időköt: „Ez előtt ritkán járnak vala oda. Újfalvi Imrén és Ceglédi Jánoson kívül *nem említék* a ki oda be ment volna.”^{26a}

Tehát említhetne másokat is! (Ha esetleg nem is tudott Bakai Benedekről, Csanaki Mátéról, Salánki Györgyről, Maksai Péterről, és az ő angliai tanulmányairól²⁷ — hogyne lett volna tudomása a könyvével elhíresült Csomborról, vagy arról, hogy kollégája, az udvarban kedvelt Kereszturi Bíró Pál is megjárta Angliát!?) De Geleji nem akar említeni olyanokat, akiknek jó híruk maradt, vagy akárcsak semleges véleménnyel lehet róluk a közel-utókor. Azoknak a nevét említi csak, akikről valami „gonosz emlékezet” maradhatott Geleji olvasóiban; akiknek a földidézésével kompromittálni tudta saját ellenfeleit, az Angliából eretnkség-számba menő eszméket hazaplántálni igyekvő ifjú puritánusokat. Egészen biztos, hogy nem véletlenül írta egymás mellé ezt a két nevet; s nem lehetetlen, hogy azt is remélhette: éppen így együtt kelt elrettentő hatást vagy legalábbis riadalmat ez a két név.

Újfalvi Imre nemcsak Ceglédi Jánossal és más művelt udvari prédikátorokkal állott bizonyosan kapcsolatban, hanem a hazai újsztoikus későreneszánsz néhány főúri és patricius képviselőjével is. Érdekes, hogy az erre utaló album-bejegyzések éppen Újfalvi életének legkritikusabb éveiben fordulnak elő: főleg 1608-ban, mikor mozgalmát már elindította, de még nem kellett bírái elé állania.

Különösen fontosnak tűnik a Petki János erdélyi kancellárral való találkozása 1608 január 11-én, tehát nem sokkal Báthori Gábor fejedelemmé választása és a kancellár tüntető lemondása előtt. Az albumnak erről a találkozásról tanúskodó lapja²⁸ már csak azért is megérdemli figyelmünket, mert tulajdonképpen Petki az egyetlen olyan bejegyző, akinek nevét és munkásságát a magyar költészet története is számon tartja. Az 1608-as esztendő egyébként nemcsak az államférfi, hanem a költő Petki számára is fordulópontot jelentett. Ettől fogva műveltségének humanista fegyvertárát és versszerző tehetségét is politikai célok szolgálatába állította. Ma már mindkét fordulat idejéből — 1608-ból és 1610-ből — ismerünk egy-egy Petki-verset. Az egyikben Voluptas személyesíti meg a Báthori Gábor udvarában meghonosodott életmódot, s ennek éles elítélését a sztoikus erkölcsi eszmények igazának hirdetésével kapcsolja össze. A másik — egy hosszabbra tervezett ének töredéke — még nyiltabban célóz az állhatatlan szerelműekre, akik „nem szeretnek, de latorkodnak... válogatást szerelemben nem tartnak”. Ezeket a verseket a kortársak aligha érthették félre.²⁹

Nem tudhatjuk, hogy miről folyt beszélgetés Újfalvi és Petki között, hogy előbb és később is találkoztak-e egymással. Mindenképpen érdekes azonban, hogy ismerték egymást, és közvetlenül azelőtt, hogy mindkettejük pályája derékbátort, még találkoztak.

Petki János nemcsak fokozatosan ellenzékbe szoruló politikus és föltehetően nagyhatású sztoikus versszerző volt, hanem a következetes reformáció utolsó haj-

^{26a} Idézi Cs. Tóth 85.

²⁷ Az Angliát járt magyar diákok első nemzedékéről — Keresztúriról is — az Adattár 1970-ös cikkeket: I. 277—301.

²⁸ 48b. — A dátum arra is utal, hogy Petki (Erdélyből való?) elutazása alkalmából lát meg Újfalvit: „...scribebat Varadini in ipso discessu...” Ld. a képet a következő oldalon.

²⁹ Ld. RMKT XVI/II. 310—328 és 596—603; újabban: Maksay Ferenc: Petki János Cupid o verse 1610-ből. ItK 1967, 321—324.

tásának, az antitrinitárius mozgalomnak is aktív résztvevője. Legalábbis erre utal, hogy az erdélyi jezsuiták még a XVII. század elején is „Arianorum ferme caput.”-nak nevezték. Petki gazdag levelezésének földolgozásáig nem tudhatjuk, mennyire kell komolyan venni ezeket a szavakat, mennyire volt tényleg jelentékeny a kancellár szervező-, pártfogó-, „politikai hátvéd”-szerepe a magyar nyelvterület antitrinitárius művelődésének utolsó föllendülésében.

Akárhogy is volt — sok jel szerint az egész hazai kulturális fejlődésben és a politikában is nagyobb szerepe lehetett a vallási élet, a vallási ideológia későreneszánsz-kori válságának, mint ahogy azt eddig föltételeztük.

Egyfelől a Petki János és Péchi Simon-típusú nagyműveltségű főurak, másfelől a Ceglédi Jánoshoz és Újfalvi Imréhez hasonló prédikátor-értelmiségiek élet-sorsa, irodalmi, közéleti munkásságuk s egymáshoz és az aktuális külföldi törekvésekhez fűződő kapcsolataik megérdemlik az eddiginél sokoldalúbb elemzést. Ennek nyomán talán a magyar irodalom és művelődés története is bizonyos tekintetben saját arculatú áramlatnak fogja tekinteni a reneszánsz alkonyán jelentkező opposziós törekvések egy csoportját. Bizonyosan nem volt olyan erős és olyan homogén ez az áramlat, mint néhány nyugat-európai országban, de létezett, és talán joggal nevezhető protestáns ortodoxiánk *későhumanista vallási ellenzékének*.

HORVÁTH KÁROLY:

A MAGYAR FELVILÁGOSULT KLASSZICISTA DRÁMA HELYE A MŰFAJ KELET-EURÓPAI FEJLŐDÉSÉBEN

A magyar irodalmi megújulást már hagyományosan Bessenyei György tragédiáinak megjelenésétől számítjuk, azoktól a művektől, amelyek a francia klasszicizmus esztétikai elvei alapján létrejött, és bizonyos vonatkozásokban továbbfejlődött európai felvilágosult klasszicista dráma jegyeit hordozzák. Sőt a kezdeti időpontot a köztudat e tragédiák közül éppen ahhoz kapcsolja, amely már témájában is antikos, ti. az *Agis tragédiájához*. Bessenyei drámáinak viszonyát a francia és a német hasonló szellemű alkotásokhoz, Voltaire, Gottsched, Sonnenfels, másrészt Destouches, Marivaux műveihez tisztázta a kutatás, és nemcsak a hatásokra és indításokra, de a párhuzamos jelenségekre is felhívta már a figyelmet. A klasszicista dráma ott szerepel az irodalmi megújulásunkat megindító műfajok között, a magyar dráma 19. századi kifejlődését mégsem ennek köszönheti. Bessenyein kívül talán Csokonai — nem minden fenntartás nélkül — és később Ungvárnémeti Tóth László műveli ezt az irányzatot a drámaírási területén. Mindamellettt fontos a szerepe, s ezért mégis megérdemli, hogy megvizsgáljuk helyét a kelet-európai irodalmak tükrében is. Siessünk hozzátenni, hogy hatásokat, indítékokat aligha lehet kimutatni, csak párhuzamos jelenségek felmutatásáról lehet szó. Azoktól a kelet-európai irodalmaktól, amelyek 10—15 évvel megelőzték a klasszicista dráma szempontjából Bessenyei fellépését — ilyenek az orosz és a lengyel — nem kaphattunk még példa szerinti indítást sem, úgy látszik ismeretlenek voltak a kor magyarjai előtt.¹

Az alábbiakban a fent említett szempontból irodalmunk fejlődését négy kelet-európai irodaloméval vetjük össze vázlatosan, abban a reményben, hogy egy ilyen vázlatos párhuzamba állítás is érdekes tanulságokkal szolgálhat. E négy irodalom: az orosz, a lengyel, a cseh és a szlovák.²

¹ A tanulmány megírásakor a következő összefoglaló műveket vettük alapul: Magyar irodalmi vonatkozásban az MTA szerkesztésében megjelent A magyar irodalom története 3. kötetét (Főszerk.: Sötér István, szerk.: Pándi Pál.) Bessenyeiről Szauder József könyvét: Bessenyei György Bp. 1953. Európai színháztörténeti vonatkozásban: Heinz Kindermann: Theatergeschichte Europas. V. k. Von der Aufklärung zur Romantik (2. Theil) Salzburg 1962, és VI. Romantik, Salzburg 1964. Magyar színháztörténetre: Hont Ferenc: Magyar színháztörténet Bp. 1962. és Bayer József: A nemzeti játékszín története Bp. 1887. és A magyar drámai irodalom története. Bp. 1897.

² Összefoglaló munka az orosz irodalomra vonatkozólag: D. D. Blagoj (szerk.): Isztorija russzkoj literatury v treh tomah. Akademiya Nauk SzSzSR I. k. 1958. II. k. 1963. Adolf Stender-Petersen: Geschichte der russischen Litteratur I-II. München, 1957.

A lengyel irodalomra: Karel Krejčí: Geschichte der polnischen Litteratur. Halle, 1958. Ladislav Chlebowski: La littérature polonaise au XIX e siècle, Paris, 1933. Alfred Kridl: A Survey of Polish Literature and Culture. New York- The Hague 1956. A magyar-lengyel párhuzamokra saját dolgozatom megjelenés előtt álló magyar-lengyel tanulmánykötetben: A műfajok problémája a klasszicizmus és a romantika korában a magyar és a lengyel irodalomban.

Ha most már figyelembe vesszük a magyarral együtt az említett négy irodalmat, akkor kiderül, hogy a klasszicista értelmű szabályos dráma a felvilágosodással kapcsolódva jelenik meg valamennyiben; sőt a cseh irodalomban, és részben nálunk is, már preromantikus tendenciákkal ötvöződten. Az orosz irodalomban a klasszicista dráma kezdő dátumának az 1747-es évet tekintik, amikor Szumarokov (akit kortársai „az Észak Racine-ja” melléknévvel tüntettek ki) megírja első tragédiáját a Chorev-et, melyet azután két év múlva a pétervári kadétiskola növendékei elő is adnak.³ A lengyeleknél a klasszicista dráma vígjátékkal indul, és — szerencsés módon — a Poniatowski alapította varsói nyilvános színház megnyitásával egyidejű: ez alkalommal adják elő a Molière nyomán írt, de eredeti lengyel darabot Bielawski „A tolakodók”-ját (Natreci). Ez eléggé közepes alkotás, jelentősége inkább az volt, hogy a klasszicista vígjáték első tehetséges művelőjét, Bohomolecet arra indította, hogy búcsút mondjon az iskolai színjátszás számára készülő darabok írásának, és a klasszicista típusú komédiákban mutassa be a 18. századi lengyel életet.⁴ A cseheknél a dráma megindulása 1785-re és 1786-ra esik, 1785-ben már játszottak cseh nyelvű darabokat az ország német színházaiban, 1786-ban kezdte meg működését Prágában az ún. „deszkaszínház”, (Boudy) ideiglenes deszkaépület, amelyben nemzeti nyelven színműveket játszottak. Ezt a „deszkaszínházat” azután 1790-ben — hatósági rendeletre — lerombolták, abban az évben, amikor Kelemen László társulata Pesten elkezdte működését, hogy azután ez is rövid idő elmúltával 1796-ban feloszoljon. A szlovákoknál klasszicista hagyományokat is mutató, bár inkább már Kisfaludy vígjátékaira emlékeztető komédiailírodalommal találkozunk, egy ilyen komédiát Palkovič már 1800-ban írt, de csak később adták elő; jelentősebbek és közvetlenebb hatásúak voltak Chalupka vígjátékai a 19. század harmincas éveiben.⁵

Ha így — a szlovákok kivéve — a szóban forgó irodalmakban a klasszicista dráma kezdeti időpontja nagyjában meghatározható és a 18. század közepére, második felére tehető, az ilyen jellegű drámai művek utolsó megjelenései már nehezebben állapíthatók meg. Az orosz irodalomban az utolsó drámai mű, amelyet irodalomtörténészek még „klasszikus”-nak minősítenek (így D. D. Blagoj)⁶ az Gribojedov komédiája: *Az ész bajjal jár*, bár vannak, akik a művet már a realizmus kategóriájába sorolják. Nos, Gribojedov 1822 és 1824 közt írta a vígjátékot, melyet csak 1831-ben vittek színre. Az egyértelműen „klasszicisztikus” orosz dráma utolsó igazi képviselője Ozerov a 19. század első évtizedében. A lengyeleknél a klasszicisztikus korszak utolsó tragédia termése Feliński Barbara Radziwiłłówna-ja, a komikai nemben viszont a lengyel klasszika legnagyobb tehetségű alkotójának, Alaksandr Fredronak a működése a 19. század huszas és harmincas éveire esik. A mi irodalmunkban Ungvárnémeti Tóth László Narcissusa (1816), a legkésőbbi klasszicista típusú komoly drámai

A cseh irodalomra vonatkozólag: Jakubec-Novák: Geschichte der čechischen Literatur. Leipzig. 1909; H. Jellinek: Histoire de la Littérature Tchèque. I. k. Paris, 1930. és Mukařovský — Vodicka: Dejiny české Literatury. II. k. Literatura národního obrození. Praha CSAV 1960. (Sziklay László szíves segítségével).

A szlovák irodalomra vonatkozólag Sziklay László: A szlovák irodalom története. Bp. MTA 1962.; és Pišút — Rosenbaum — Kochol: Dejiny slovenskej literatúry. II. k. Literatúra národného obrozenia. Bratislava, SAV. 1960. (Sziklay László szíves segítségével).

³ Szumarokov tragédiáit a Leningrádban 1957-ben megjelent „Izbrannije proizvedenyija” kiadásban néztem meg.

⁴ Krejčí: Id. m. I. 133.

⁵ Sziklay: Id. m. 195. 263—270.

⁶ Blagoj: Id. m. II. k. Vvegyennyija 25. I.

mű, viszont a kutatás (Szauder) Kisfaludy Károly vígjátékaiban is kimutatta bizonyos klasszicista (Goldoni) elemek továbbélését.⁷

Mindez következik a klasszicista doktrina hierarchia elvéből: a komoly műfaj, a tragédia sokkal megkötöttebb, konvencionálisabb, mint a vígjáték, melyben jóval több a lehetőség a közvetlen valóságábrázolásra. Ezzel függ össze, hogy a tárgyalat kelet-európai irodalmakban — az oroszot sem kivéve, amelyben pedig jelentős alkotók művelik a klasszicista tragédiát is — a vígjáték az, amely a legelőbb, amelyben a legkomolyabb művészi eredmények születtek.

Ismeretes, hogy Bessenyei nem színház számára írta a műveit, ilyen nálunk akkor nem is volt. A színi előadás lehetőségei szempontjából igen nagy különbségeket állapíthatunk meg az egyes kelet-európai irodalmakban. Azokban az országokban, amelyek nem éltek idegen uralom alatt, maga az uralkodó és a gazdag főnemesség támogatta a nemzeti nyelvű színház létrehozását. Oroszországban Erzsébet cárnő — az előzőleg már meglévő udvari és nemesi színházak után — maga alapította meg az első nyilvános színházat Pétervárott, és magát Szumarokovot bízta meg a színház vezetésével. Sőt felkérte a kor legnagyobb költőit: Tregyakovszkijt és Lomonoszovot, hogy írjanak a színház számára.⁸ Lengyelországban a király August Stanisław Poniatowski alapítja meg a varsói nyilvános színházat 1765-ben, és nem szűnik meg később sem támogatni. A nyilvános színházat itt is udvari és nemesi színházak előzték meg. Igaz ez utóbbiakban, nagyrészt ezekben az országokban is, külföldi színésztruppok játszottak drámát, operát, francia, német, olasz nyelven, de mellettük a hazai nyelvű színjátszás is helyet kapott. Ezzel szemben a cseheknél és nálunk is a német színészetet támogatta a hivatalos hatalom és nagyrészt a főnemesség is, s a német nyelvű színházban kapott lehetőséget időnként, igazgatók és mecénások kényétől függően a nemzeti nyelvű dráma. Utalhatunk itt Kelemen László és társulata nehézségeire, majd 1807 és 1815 között vándorszínészeink pesti szereplésére, 1819 után a fehérváriak pesti sikereire. Mindez sok hasonlóságot mutat a cseh állapotokkal. Ott a Nostitz-Rieneck gróf által fenntartott ún. „Rendek színházában” lehetett előadni a német mellett cseh nyelven is színdarabokat és a „deszkaszínház” 1786-tól és 1790-ig tartó élete után ismét a Nostitz-féle színházban kapott időnként menedéket a nemzeti nyelvű dráma, akárcsak nálunk, amikor vándorszínészeink a pesti német színházban „zsellérkedtek”.⁹ Ez az összehasonlítás is mutatja, hogy Oroszországban és Lengyelországban éppen ebben a kritikus időben a dráma sokkal inkább kapcsolódhatott a színházhoz, mint a cseheknél és nálunk (és természetesen a szlovákoknál). Pontosabban, az előkelő körök támogatása a klasszicisztikus drámának kedvezett; ott pedig, ahol támogatott színház nem volt, ez a műfaj a könyvdráma formájában maradt, mint Bessenyei esetében (*A philosophus-t* kivéve). Az átmeneti épületekben — így a prágai deszkaszínházban, a pesti rondellában — inkább a preromantikus patrióta szellemű színjátszás lett uralkodóvá, így a cseh irodalomban Zima és a két Tham (főként Vaclav) hazafias szellemű művei, az előbbi *Udalrich a Božena* című történelmi műve merész szociális kérdéseket is felvetetett, az utóbbinak *Břetislav a Jutta*-ja volt az első nemzeti nyelvű és témájú darab a „deszkaszínházban”.¹⁰ Az így előadott művek jórésze fordítás vagy átdolgozás, nemzeti viszonyokra való alkalmazása a német divatos lovag- és sorsdrámák-

⁷ Szauder József bevezetése Kisfaludy Károly Válogatott műveihez Bp. 1954. Magyar Klasszikusok. 19. l.

⁸ Helmuth Grasshoff: Mihail Lomonoszov. Halle, 1962.

⁹ A lengyel és a cseh színházak sorsáról az említett irodalomtörténeteken kívül főként Kindermann idézett színháztörténete ad bőséges anyagot.

¹⁰ Jakubec-Novák: Id. m. 122—123.

nak, vagy a nemzeti történelem egyes mozzanatainak feldolgozásai ugyancsak az említett német drámák szellemében. Sok vonatkozásban párhuzamos jelenség ez a mi 19. századunk elején divatozó „patrióta színházunkkal” és „morális színházunkkal”, azokkal a vitézi nézőjátékokkal, amelyeknek gyakorlata olyan írónak is előiskolát jelent, mint Katona József és Kisfaludy Károly. Ezeknek a patrióta drámáknak a közönsége a kisebb műveltségű polgárságból és nemességből került ki, akiknek számára nem játszott szerepet sem a külföldi, sem a hazai klasszicista dráma öröksége.

A német színtársulatok számára eleinte szintén deszkaszínházakat, majd hamarosan kőszínházakat építettek. E színházak létét azonban, Prágában és Pesten, nemcsak a Habsburgok germanizáló törekvései, hanem az a tény is előmozdította, hogy az említett két városban többnyelvű lakosság élt. A német színház támogatása természetesen visszavetette a hazai színjátszást, viszont a német színház kultúráközvetítő szerepe is jelentős volt: a 18. század végén a német klasszikusokat játsszák Prágában és Shakespeare-t is, a 19. század elején Kotzebue és a végzetdrámák kerülnek előtérbe. Ez mutatja kultúrhatásuk kettősségét is. Az idegen színésztruppok néha hazai témát is választottak a közönség megnyerése érdekében. Prágában pl. egy olasz operatársulat Denzio csehtémájú operáját adta elő (olaszul persze), címe volt: *Praga nascente di Libusa e Primislao* (1734).¹¹ Ismeretes, hogy a pesti német színház 1812-ben új épületében magyartárgyú darabbal kezdte előadásait: König Stefan, Ungarns erster Wohltäter.¹² Ennek ellenére a német színjátszás nemcsak a hely, de a közönség elvonásával is súlyos konkurenciát jelentett a nemzeti dráma számára, és méltán vonta magára mind a cseh, mind a magyar kultúra korabeli munkásainak neheztelését. Tegyük hozzá, hogy a főnemesség udvari színházaiban Oroszországban és Lengyelországban a nemzeti nyelvű színjátszást támogatta (bár idegen színésztruppokot is), sőt Natalja hercegnő, Nagy Péter nőtestvére, II. Katalin, Radziwiłł wana hercegnő és Czartoryski herceg maguk is írtak nemzeti nyelvű színműveket.¹³ Csehországban és Magyarországon szintén voltak mánásszínházak, de csak elvétve kapott bennük szót a nemzeti nyelvű dráma. Így a Nostitz-Rieneck gróf prágai színházában, mint már jeleztük. Nálunk Eszterháznál és Kismartonban az Eszterházyak nagy művészeket támogattak, de az „Eszterházy-vigasságokon” — egy alkalmat kivéve — nem jutott szóhoz a magyar nyelv.¹⁴ Erdély volt csak kivétel, ahol az idősebb Wesselényi adott szállást a Pestről odavándorló magyar színészeknek.

Ami a klasszikus tragédiát illeti, ez szoros kapcsolatban van Kelet-Európában a nemzeti ébredés mozgalmaival. Ez a megújulás eleinte az ún. „felvilágosult abszolutizmus”-hoz kapcsolódik, később a francia forradalom eszméihez. A klasszikus tragédia tehát a felvilágosodás szellemében született meg Kelet-Európában, és fejlődési fokai a felvilágosodás radikalizálódásával vannak kapcsolatban. A kelet-európai klasszicizmus mindkét fokozatban összefügg azzal a törekvéssel, hogy ezek a nemzetek elérjék a kulturális fejlődésnek azt a mértékét, ahová a nyugat-európai nemzetek már eljutottak. Egyik feladatának tekintti a nemzeti nyelv megnevesítését, kifinomítását, ehhez járul a Habsburg uralom alatt élő népeknél a nemzetiség megmentésének gondja a nemzeti nyelv ápolása révén.

A patrióta szellem mindenekelőtt a tárgyválasztásban nyilvánul meg. „Szabályos” klasszikus tragédiákat írnak, de a téma a nemzeti történelemből vett, amely

¹¹ Kindermann: Jd. m. V. k. 613.

¹² A magyarországi német színházokról: Kádár János: A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Bp. 1914. A pesti és budai német színészet története 1812—1847-ig. Bp. 1923.

Kindermann: Id. m. V. k. 523. 595—597. és Stender—Petersen: Id. m. I. 417—421.

¹⁴ Horányi Mátyás: Az Eszterházy vigasságok. Bp. 1959.

lehet valóban történelmi, de lehet legendaszerű, vagy fiktív is. Ilyen fiktív nemzeti őskorból meríti tragédiáinak témáit Szumarokov is: *Chorev-jének* (1747), *Szinav és Truvor-jának* (1750) és *Szemirá-jának* (1750) témái az orosz 9., 10., 11. századot idézik, de csak a nevek történelmiek, a cselekmény az író képzeletéből van merítve, a konfliktus a 17. századi francia tragédia főkonfliktusa: a szerelem és a kötelesség összeütközése. Szumarokov utóda (aki egyébként a veje is volt) *Knyázsnyin* is ilyen témákat választ (*Jaropolk és Vlagyimir*, 1772, *Rosszláv* 1784), de antik tárgyakat is (*Didona*, *Titovo miloszergyije*, *Szofoniszba* 1769—1786).¹⁵ Az antik és a nemzeti témák Bessenyei 1772. évi tragédiáiban is együtt szerepelnek (*Hunyadi László*, *Buda tragédiája*, *Agis tragédiája*). Ez a jelenség a klasszikus tragédia 18. századi Voltaire-i koncepciójából is következik, amely szerint a középkori tárgyak az antikok mellé kapcsolódnak, de Kelet-Európában patrióta törekvésekkel ötvöződve. Erre mutat a lengyel klasszikus tragédia is, így Barbara Radziwillówna történetét ismételtén feldolgozzák a kor lengyel költői.

A tragédiákban megszólaló problematika szempontjából még érdekesebb a párhuzamosság és a fejlődés. A szerelem és a kötelesség hagyományos morális klasszicista összeütközésének ábrázolása után egyre inkább — a felvilágosodás eszmevilágának megfelelően — az állam kérdése kerül előtérbe, pontosabban a „jó uralkodó” és a „zsarnok” ellentéte. Az orosz irodalomban főként II. Katalin uralkodásának második felében lesznek gyakoriak a „zsarnokellenes tragédiák” (tiranoborcseszkaja tragedija).¹⁶ A téma feltűnő gyakorisága tükrözi az orosz értelmiség csalódását a cárnő felvilágosult jelszavakat hangoztató, de gyakorlatban ezekkel homlokegyenest ellenkező politikájában. Ez érezhető már Szumarokov *Ál-Demetrius* (*Dimitrij Szamozványec*) c. művében, mely a bitortlót bélyegzi meg. Knyaznyin *Rosszlav*-ja (1784) is erre a tendenciára mutat, méginkább a szinte forradalmi hangú *Vagyim Novgorodszkij* (1787), mely valósággal a cárnő egyik művének (*Rurik életéből*) ellendarabja, a dinasztia alapító Rurik helyébe a Novgorod szabadságát védő Vagyimot téve meg a történet hőségé.¹⁷ Az állam problémája áll — mint ismeretes — Bessenyei három tragédiájának központjában is. A főkérdés itt azonban nem az, jó-e az uralkodó vagy tirannus, hanem, hogy milyen tanácsosokra hallgat. Ágis tragédiájáért Leonidás király tanácsadói: Agesilaus és Démokarész a felelősök, Hunyadi László vesztét sem az uralkodó okozza, hanem udvarának intrikus arisztokratái, Bánfi és Gara.¹⁸ Természetesen a rokonszenvet ébresztő áldozat a népi érdek képviselője, mind Bessenyeinél, mind orosz kortársainál a zsarnoki önkény ellen lázadó a hős, az „igaz hazafi”, Ágis, vagy Hunyadi vagy Vagyim.

A felvilágosult klasszicista tragédia tehát Kelet-Európa szóban forgó irodalmiában — bár a téma a klasszicista elvonatkoztatásnak megfelelően, hol antikos, hol nemzeti-történelmi — a kor által felvetett nemzeti-társadalmi kérdésekre keresi a feleletet a maga eszközeivel. A komédia nagyobb életközelsége miatt is méginkább tükrözi a kor és az ország szociális viszonyait. A lengyel klasszikus komédia költői — a klasszicista korban ez a vezető drámai műfaj a lengyel irodalomban — színműveikkel valósággal támogatják eleinte Poniatowski reformpolitikáját, utóbb általában a reformtörekvéseket. Az eszköz legtöbbször a maradiság leleplezése. Bohomolec Házasság a kalendárium szerint (*Malżeństwo z Kalendarza*) c. darabjában megalkotja a régihez makacsul ragaszkodó nemes mulatságos figuráját Staruszkiewicz úr alakjában. Zablocki szatirikus képet rajzol *Sarmatyzm* c. vígjátékában az elmaradott

¹⁵ Knyázsnyin műveit az 1961-ben Leningrádban megjelent válogatásban néztem meg.

¹⁶ Blagoj: Id. m. I. 464—465.

¹⁷ Blagoj: Id. m. 585.

¹⁸ Szauder József: Bessenyei György. 27—48. 1.

szellemű kismemességről (az ún. szlachta-ról) és idejemúlt marakodásairól. Niemcewicz híres vígjátéka *A követ visszatérése* (*Powrót posła*) az 1790-es reformdiétát idézi: a mű arról szól, hogy szembekeverül a haladószelemű diétai követ az elmaradott vidéki birtokos nemesurakkal.¹⁹ A vidéki konzervatív nemesség bírálata fontos témája az orosz klasszicista komédiának is, elsősorban Fonvizin műveinek, a *Bri-gagyir*-nak és a *Nemes ifjú*-nak (*Nyedoroszlj*), amelyben a rossz nevelési módszerek, a parasztok elnyomása és a műveletlenség egyaránt megkapják a bírálatot. Az elmaradott provinciális nemesúr mellett az idegenmajmoló a másik állandó típusa a komédiának az említett kelet-európai irodalmakban. Nincs ok nélkül, hogy a dán Holberg *Jean de France*-a annyi fordítót és utánzót talált az orosz és a lengyel irodalomban.²⁰ Bohomolec a korlátozott nemesi nacionalizmus képviselője mellett tollhegyre szúrja az idegen szokások szolgái utánzóját is.

Bessenyei *A philosophus*-ában a leány és ifjú alakoknak nemcsak a neve görög, de rokonai is ezek a nyugati klasszicisztikus vígjáték alakjainak. Ezzel szemben Pontyinak nemcsak a neve magyar, hanem jelleme is tipikusan a magyar valóságból merített, nincs ok nélkül, hogy e szereplő neve lett a komédia címe Kelemen László repertoárján, hogy Virág Benedek két episztolájában²¹ is aposztrofálja, hogy ez a figura hagyományt teremtett egészen Kisfaludy Mokányáig. Nos a műveletlenség és provincializmus e képviselője, sokkal ellenszenvesebb rokonaival — Csokonai Koppóházyjával és Tökölopijával együtt — kelet-európai jelenség, rokona a lengyel szlachta, az orosz vidéki nemesség komédiákban annyit szereplő figuráinak. Az idegenmajmolás, az üres külföld imádat is állandóan ostorozott hiba a magyar vígjátékirodalomban is Sertepertitől, a Cultura idegenmajmoló alakján át Kisfaludy Széhlázyáig. A szlovák Chalupka viszont a szlovák kispolgárt teszi gúny tárgyává, aki komikusan utánozza a magyar nemesét.²² A vidéki nemességnek ez a szatirikus előtérbe állítása annyira a kelet-európai valóságban gyökerezik, hogy az inkább konzervatív nézeteket valló nagy lengyel vígjátékíró, Alekszandr Fredro is erről az osztályról írja egyik legjobb komédiáját a „Bosszúállást” (*Zemsta*, 1834.).

A klasszikus vígjáték típusai, minthogy szorosan a társadalmi valóságból vettek, könnyen átmehettek a romantikus és a realista irány hasonló műfajaiba. Így Gribo-jédov *Az ész bajjal jár* Csackijja egyfelől utóda Molière Alceste-jének, másfelől elődje Anyéginak, Bazarovnak. Bessenyei, Csokonai alakjai előzhették így Kisfaludy Károlyt, és a cseh irodalomban Tham, Klicpéra és Stepánek színháza előzménye lett a már sok szempontból romantikus Kajetan Tyléének.

A klasszicista tragédia esetében nem ilyen természetes az átfejlődés a kelet-európai irodalmakban sem. Ismereteseek azok a polemiák, amelyek a nyugat-európai irodalmakban a klasszikus és a romantikus tragédia körül dúltak. Ilyen jellegű viták voltaképpen csak az orosz irodalomban jelentősek, ahol a szumarokovi tradíció erős klasszikus drámafelfogást eredményezett az orosz irodalmon belül is (ezt még erősítette az Ozerov-féle újklasszika). Ott a hármas egység áttörése szempontjából is forradalmi jelenség Puskin *Borisz Godunov*-ja. A lengyeleknél is súlyos viták folynak a klasszikus és a romantikus ízlés hívei közt (egy nagyobb kötetben adták ki újabban a vita íratait,) ámde a két irány különbségei nem elsősorban a heroikus tragédia területén ütköztek ki. Nem látszik polemikus szándék, amikor a Barbara Radziwillówna témát Feliński a klasszicista, Boileau-i szabályok szerint írja meg 1817-ben, és utána ugyanazt a témát Weżyk shakespearei romantikus formában

¹⁹ Krejčí: Id. m. 133–135.

²⁰ Stender—Petersen: Id. m. I. 408—409.

²¹ Virág Benedek: A poéta és Pontyi. Történet. Horvát Istvánhoz.

²² Sziklay László: Id. m. 265.

dolgozza fel.²³ Nálunk Bessenyei tragédiáival nem teremt hagyományt, és így a szabályos klasszicista dráma mint egyszeri, érdekes jelenség szerepel a magyar irodalomban. A magyar romantikus dráma előzménye a vitézi nézőjáték, a lovagdráma és a végzetdráma szabálytalan műfaja, amelyből — nem kis mértékben rendet teremtve: így a tragédiát Shakespeare mintájára öt felvonásra osztva, és jambusossá, versessé téve, az üres deklamációt költői dikcióval helyettesítve — teremtik meg Katona, Kisfaludy Károly és Vörösmarty a 19. századi nagy magyar drámát. A cseh irodalomban viszont a preromantikus patrióta történelmi színmű az elsődleges, a klasszicista értelmű szabályos tragédia későbbi jelenség: Turinský Virginiá-ja 1841-ből való,²⁴ azelőttől, hogy a francia irodalomban is jelentkezik egy klasszicista visszahatás: Ponsard ugyancsak római tárgyú Lucrèce-ével. Nem kevésbé érdekes a tragédiában a versforma váltás. Az oroszoknál Szumarokov a franciás alexandrinnak megfelelő formát alkalmazza, Knyaznyin is követi, bár megpróbálkozik a Shakesperare-i blank verse-szel is. Bessenyei a francia alexandrinnak megfelelően a párosrimű tizenkettőtst használja, de a magyar verses dráma formája a rímtelen jambus lesz. Ebben nyilván szerepet játszik Shakespeare és a német klasszikusok hatása, de nemcsak ez, hanem az antik rímtelen formák előretörése is. Az ízlésváltozás jele, amikor Virág Benedek átteszi Bessenyei Hunyadi László-ját rímtelen jambikus formába. A „kádenciás vers”-et annyira idegennek érzik nálunk a dráma szempontjából, hogy jó ideig a francia klasszikusokat is blank verse-ben fordítják.

Shakespeare értékelésében is megvan a párhuzamosság, bár ez általános európai sajátság. A felvilágosodás korában a *Hamlet* áll az érdeklődés középpontjában, éppen nem eredeti, hanem szelfidített, a klasszicista ízléshez hozzáidomított változatában.²⁵ Szumarokov egy francia prózai feldolgozás alapján adja a *Hamlet*-nek egy átköltött változatát 1748-ban. Kazinczy a német Schröder-féle átdolgozás alapján készíti el *Hamlet* fordítását Kelemen László szintársulata számára. A romantikus kor kezdetén azután először a történelmi drámákat író Shakespeare köti le az írók figyelmét a patrióta mondanivalók érdekében.

A 18. század végén a felvilágosult klasszicizmusba egyre több szentimentális, preromantikus elem vegyül, azonban a 19. század első évtizedeiben egy újabb klasszicista hullám jelentkezik, melynek hatása a drámai irodalomban is érezhető. A klasszicizmusnak ez a „második hulláma” tehát éppen nem tekinthető pusztán magyar sajátosságnak. A francia irodalomban egy sekélyes értékű empire-irodalmat hoz létre, a kor nagy francia alkotói éppen azok, akik ezzel az irányzattal szembefordulnak: Chateaubriand és Madame de Staël. A kelet-európai irodalmak történetében azonban fontos fejezeteket írt bele ez a „második hullám”. A lengyel irodalomban hasonlóan kissé „empire” eredetű — ugyanis a Napoleon létrehozta varsói nagyhercegségben fejlődött ki, s mint „varsói klasszicizmus” ismeretes. Kissé száraz, szigorú esztétikai szabályokhoz ragaszkodó irány ez, Dmochowski Boileau-i mintára fogott ars poeticájához igazodik (*Sztuka rymotwórcza* 1788). Két jelentős drámaíró is adott, Osińskit és Felińskit. Az utóbbiról már előbb szólottunk, Osiński elsősorban műfordító, a nagy francia klasszikusokat adta lengyel nyelven, valamint Shakespeare-t is, ez is arra mutat, hogy e korszakban a fordításokat sem lehet egészen mellőzni.²⁶ Ennek a késői lengyel klasszikának legnagyobb alakja a komédiaíró Fredro, aki viszont semmiképpen sem kapcsolódott a varsóiakhoz, hiszen Galiciá-

²³ Krejčí: Id. m. 197.

²⁴ Jakubec—Novák: 200—201.

²⁵ A *Hamlet* feldolgozásokról l. Hankiss Elemér kandidátusi értekezését: *Shakespeare Hamletje. Kísérlet a tragédia társadalmi hatásának leírására*. Bp. 1967.

²⁶ Ezekről Krejčí: Id. m. 196—197.

ban élt, és művei is később keletkeztek. Az orosz irodalomban is jelentkeznek egy új klasszikus hullám a szentimentalizmus érvényre jutása után is, a drámai képviselője Ozerov, aki újra antik témákhoz nyúl — kissé az eredeti műveiben finoman elemző és érzelmes francia Ducis példájára is — Edipusz Athénban (*Edip v Afinah* 1804) és Polikszena című tragédiáiban. A Napoleon-ellenes háború hazafias hangulatában ő is hazai történelmi témát dolgoz fel (Dimitrij Donszkaj)²⁷. A magyar irodalomban ez a „második klasszikus hullám” nem hoz létre nagyobb műveket a dráma terén, talán a színház hiánya is szerepet játszott ebben. Kazinczy Lessing, Goethe és Molière fordításait lehetne említenünk, eredeti műként pedig a széphalmi mester egyik leghívebb tanítványának, Ungvárnemeti Tóth Lászlónak az antikokat még versformában is utánzó könyv-drámáját: a Narcissust.

Még két mozzanatra hívnánk fel a figyelmet. Az egyik egy párhuzamosság az elemzett irodalmakban, a másik egy eltérés. A társadalmi-kulturális körülmények jól megindokolják az egyiket is, a másikat is. A párhuzamos vonás abban van, hogy a klasszicista drámának — nemcsak a vígjátéknak, a heroikus tragédiának is — előzményei közt ott szerepel az iskolai színjátszás. Már említettük, hogy Szumarokov Chorevje is először iskolai színen került előadásra. A moszkvai színházat 1759-ben alapították, de előtte már működött egy diákszínjátszó társulat, amelyet a neves költő, Cheraszkov irányított. Lengyelországban jóval a varsói színház megalapítása előtt már játszották Konarski fordításában az iskolások Corneille műveit, sőt Konarskinak egy eredeti klasszicista szellemű, francia mintára készült antikos drámáját is: az Epaminondast. Bohomolec nem kevesebb mint 25 iskolai darabot írt, mielőtt áttért volna a klasszicista komédiák írására. Ismeretes, hogy a magyar iskolai színpadokon is megjelentek Molière-fordítások, átdolgozások, sőt Racine néhány műve is, és hogy Simai Kristóf, akinek Igaz-Házijával nyitott a Kelemen László-féle színház, iskolai színdarabokkal és Molière-fordításokkal, átdolgozásokkal kezdte. Azt is meg kell említenünk, hogy a Bessenyei-féle eredeti klasszicista tragédiákkal kb. egyidőben a 18. század hetvenes, nyolcvanas éveire esnek Teleki Ádám, Zechenter Antal és Péczei József Corneille, Racine és Voltaire fordításai, ez utóbbiak közül a Mahomet-et elő is adta a pesti Rondellában egy műkedvelő színjátszó társaság.²⁸

A 18. századi felvilágosult érzelmes polgári dráma (a Beaumarchais, Diderot, Lessing-típusú) leginkább az orosz irodalomban talált visszhangra. Beaumarchais Eugénie-je orosz változatában is eleven vitát váltott ki, nemcsak Franciaországban, orosz földön a klasszicista hagyományokat védő Szumarokov volt a fő ellenzője, de ott is sikert aratott. A polgári életet bemutató felvilágosult szellemű középfajú drámának ebben az irodalomban eredeti alkotásai is születtek; így Cheraszkovnak a művészek életét bemutató Szerencsétlenek barátja (*Drug Nyescsasztnih*) című színműve, a „drame larmoyant” oroszországi népszerűsítéséhez járult hozzá.²⁹ A műfaj a felvilágosodás korában soha sem érte el a klasszicista tragédia és komédia szintjét. Lengyelországban inkább műfordítások képviselték a középfajú drámát: Zablocki fordításában Varsóban előadták Diderot Családapá-ját (*Le père de famille*) Beaumarchais Figaró házasságát (*Le mariage de Figaro*). Nálunk a felvilágosodás középfajú drámai művei közül a Lessingét olvashatta a közönség, az utóbbit Kazinczy fordításában, de a nehezen küszködő szintársulatok repertoárján inkább a Kotzebue-típusú moralizáló érzelmes dráma uralkodott. Hasonló volt a helyzet

²⁷ V. A. Ozerov. Tragediji. Leningrad 1960. Részletes értékelés is az előszóban, nemcsak szövegközlés.

²⁸ A magyar irodalom története. MTA 3. k. 74.

²⁹ Blagoj: Id. m. I. 471.

Csehországban is, Lessing és a német klasszikusok népszerűségét ott is a Kotzebue követte.

Ha most már összegezzük a fenti — meglehetősen vázlatos — összehasonító irodalomtörténeti vizsgálódásaink eredményeit, akkor nagyjában a következő tanulságokra juthatunk. A magyar irodalomban a klasszicista dráma — tragédia és komédia — eredményei szerényebbek, mint az oroszban és a lengyelben, amit a méccénáskodás és a színház hiánya is indokol. Ezzel szemben az a tény, hogy Bessenyei 10—15 évvel előbb lépett fel, mint Zima és a Tham-testvérek, azt eredményezte, hogy a magyar irodalomban van klasszicista tragédia s komédia, ha kevés is, és művészi értékben a kezdetlegesség jegyeit is viseli, ugyanakkor amikor a mienkével a hasonló társadalmi-történelmi okokból párhuzamos fejlődésű cseh irodalom a klasszicista heroikus tragédiát a 19. század második harmadában alkotta Turinský nélkülözi. Igaz, hogy másfelől a prágai „deszkaszínház” nagyon gazdag, bár értékben egyenetlen repertoárjával és nagy látogatottságával a mi Kelemen László-féle kísérletünket előzte meg. A klasszicista tragédia kettős tematikája — az oroszoknál és talán német és osztrák áttételek révén is Bessenyeinél — a klasszicista tragédia Voltaire-i tematikai kitágításának a következménye; ebben a típusban az antik tárgyak mellett a középkoriak is nagy szerephez jutnak. Ez a kitágulás Kelet-Európában — Bessenyei három tragédiája közül kettőben — a nemzeti történelem irányában hat. (Ez — mint Szumarokov esetében láttuk — lehet legendás vagy fiktív is.) A mondanivaló azonban akár antik téma, akár nemzeti — patrióta jellegű, valamilyen nemzeti problémára keresi a feleletet. Ezzel függ össze, hogy a kelet-európai felvilágosult klasszicista drámában az állam problémája, az uralkodás kérdése kerül előtérbe szociális vonatkozásokkal. Nyugaton, amikor a szerelem és a kötelesség konfliktusának lélektani kérdése második vonalra szorul, az állam, az uralkodás és az állampolgári kötelességek mellett legalább olyan szerepe van a fanatizmus problémájának, amely persze a kelet-európai drámában is szerepel, de lényegesen kevesebb súllyal, mint a patrióta mondanivaló.

Ugyancsak közös kelet-európai vonás a magyar klasszicista (és későbbi) vígjátékokban a parlagias vidéki nemesség elmaradottságának, kulturálatlanságának megbélyegzése, valamint az idegenmajmolás elítélése, oly módon, hogy érzik benne a fejlődő, az alakuló nemzeti kultúra védelmének az indulata. A műfordítás jelentősége is nagyobb Kelet-Európában, mint másutt, hiszen nemcsak Shakespeare átlüthetése a probléma, ami általános jelenség, hanem a francia és a német klasszikusoké is. A nyugati Shakespeare-fordítók fő gondja — így a francia Ducis-é, a német Schröder-é —, a britt költő „nyerségeit” az uralkodó klasszicista ízléshez idomítani, Kelet-Európában (a napoleoni háborúk alatt Ausztriában is) a Shakespeare-fordítás főkérdése — a nemzeti kultúrának egy világirodalmi nagyságnak honi nyelven való megszólaltatása révén való gazdagításán felül — az, hogy miképpen kapcsolódik a lefordított mű mondanivalója az időszerű nemzeti problémákhoz. Utalhatunk itt Kazinczynak a Hamlet fordításhoz írt előszavára, másfelől pedig a Shakespeare-i történelmi drámák patrióta célú mintaképül vételére.

Ezek a következtetések — úgy érezzük — összhangban vannak azokkal a tétellekkel, amelyeket Karel Krejčí³⁰ állapított meg a keleti és nyugati szlávok klasszicizmusát és szentimentalizmusát elemző tanulmányában, és amelyek — mint ezt

³⁰ Karel Krejčí: Klasszicizmus és szentimentalizmus a keleti és nyugati szlávok irodalmában. Filológiai Közlöny 1963. 23—51.

Sziklay László³¹ kimutatta — érvényesek a többi kelet-európai — így a magyar és a román irodalomra is. Krejčí és Sziklay főként a líra és az epika területén állapították meg a párhuzamos vonásokat, a jelen dolgozat a klasszicista dráma irányában törekedett kiegészíteni vizsgálódásaik eredményeit.

³¹ Sziklay László: A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről. Világirodalmi Figyelő, 1962. 473—512.

És előadása az AILC belgrádi kongresszusán: Les rapports des littératures slaves avec les littératures des peuples voisins non-slaves.

ILIA MIHÁLY:

JUHÁSZ GYULA TÖMÖRKÉNY-KULTUSZA ÉS TÖMÖRKÉNY-ÉLETRAJZÁNAK KIADÁSTÖRTÉNETE

A szegedi Somogyi-könyvtárban van Juhász Gyula Tömörkény-életrajzának kézírata ezzel a címlappal: *Tömörkény István élete és művei. A Dugonics Társaság megbízásából írta Juhász Gyula. 1928. A Bevezető* alatt olvasható a dátum: *Szeged, 1928. február*. A Tömörkény-életrajz több kiadásban is megjelent, de csak jóval a szerző halála után. Közölte a Dél-Magyarország 1941. ápr. 13-i számának húsvéti melléklete, innen Ortutay Gyula előszavával különnyomatként megjelent könyv-alakban, és olvasható Juhász Gyula: Örökség (Bp. 1958) címmel megjelent válogatott prózai írások 2. kötetében is. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Péter László.

Ez a munka Juhász legnagyobb terjedelmű irodalomtörténeti műve, semmiképp sem véletlen, hogy éppen Tömörkényről szól. Tömörkény neve a Juhász publicisztikának legsűrűbben szereplő neve, a róla szóló írások száma vetekszik az Adyról és Petőfiről írott cikkeivel; öt verse szól róla vagy hozzá; az életrajzzal együtt tizenhat prózai írása foglalkozik Tömörkénnyel, és hat alkalommal tartott ünnepi beszédet róla: emléktáblájának leleplezésekor, sírjának megkoszorúzásakor, halálának évfordulóin. Ez utóbbiakat a húszas években tartotta, cikkeinek többsége is ebben a korszakban íródott. Ennél is nagyobb természetesen azoknak az írásainak száma, amelyben Tömörkény nevét valamilyen összefüggésben említi.

1.

Juhász Tömörkény-kultusza adja magyarázatát, hogy a Dugonics Társaság őt bízta meg a Tömörkény életrajz megírásával, és nem Móra Ferencet, aki pedig a hosszú munkatársi viszony és a bensőséges barátság alapján hivatottabb lett volna elkészítésére. Ezt a Tömörkény-kultusz nagyon jól nyomon lehet kísérni a Juhász-életműben. A föltétlen hódolat és szeretet hangja jellemzi, és csak egyszer üt meg kritikai hangot, ezt is számos utóbbi írásában megbánón emlegeti.

Tömörkényt említő legelső írásában (*Fővárosi és vidéki stílus*. Szeged és Vidéke, 1903. jún. 21.) az ún. „pesti”, „fővárosi” irodalommal szemben még egy kicsit a konzervatív irodalom szellemében hadakozik, és Erdős Renée magyartalanságait mindenestül a fővárosi irodalom nyakába varrja. Végső következtetése a „vidéki irodalom” magyarságát hangsúlyozza: „Mert az elvitázhatatlan, hogy manapság a vidék nevel jó magyar írókat, s a főváros rontja el őket. Ez az irodalmi Saturnus, amely a magyarságot megeszi. Magyar nyelvet, ékeset és zengzeteset, sőt csak tisztát is a vidéken lehet tanulni. Miért ment Gárdonyi Egerbe, és miért marad Tömörkény Szegeden?” A kérdésre maga is válaszolt. A summázás nyilvánvalóan igaztalan,

öt év múlva A Holnap irodalmi harcaiban éppen ezt a Pest-ellenességet revideálja a gyakorlatban, és már nagyon kevés idő elteltével az egyetemi szellemi mozgalmakban is.

Tömörkény Jegenyék alatt című könyvének második kiadását méltatva olyan összevetéseket tesz, amelyeket alig több, mint egy évvel később visszavon: „Tömörkény olyan rajzolója a szegedi parasztságnak, amilyen Petelei a székelynek, Mikszáth a palócnak, ifj. Móricz Pál a hajdúknak, és ha már külföldi példa vonz, mint Bret Harte a kaliforniaiak.” (Jegenyék alatt. Egyetemi Lapok 1905. márc. 5.)

A visszavonást tartalmazó írás A szegedi irodalom című (Szeged és Vidéke, 1906. júl. 15.) amelyet mind a Juhász-irodalom, mind pedig a Tömörkény-irodalom többször idézett és értelmezett már. (Vö. Tolnai Gábor: A vidéki irodalom kérdése. Magyar Szemle, 1924. szept. 75. 1.; Ortutay Gyula: Tömörkény István. Szeged, 1934. 17—18. l.; Grezsa Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei 1902—1906. Bp. 1964. 45—46. l.; Kispéter András: Tömörkény István. Budapest, 1964.) Ahogyan a Fővárosi és vidéki stílus elfogultan és sommásan Pest-ellenes és vidéki párti, úgy ez az írás megfordítva csinálja ugyanazt. Ahogyan ott Molnár Ferenc nevét kissé lebecsülően írja le, itt az elmaradott, provinciális „szegedi irodalommal” szemben mint a sajátos pesti irodalom képviselője, Molnár Ferenc áll, azzal a „szegedi irodalommal” szemben, amely Juhász szerint nincs is, vagy ha van is, jelentéktelen.

Megint a summázással volt baj: a szegediek közül senkit sem említ névszerint, így mindenki magára vette. A vita, amely nem tartott soká, két hozzászólással véget is ért (Vö. Szigethy Vilmos Sz.: Csevegés az irodalomról. Szegedi Napló, 1906. júl. 17.; Csuka Ferenc: Írók és irodalom. Szeged és Vidéke, 1906. júl. 22.) arra kényszerítette Juhászt, hogy pontosabban fogalmazzon. Tévedések című viszontválaszában (Szeged és Vidéke, 1906. júl. 19.) többek között ezeket olvashatjuk: „Ha minden áron tudni akarják, én pl. Móra Ferenc szép verseiben mindig őszintén gyönyörködöm, és ezek a szívemhez, az én gangeszi partokon ödöngő szívemhez szólnak, a Szigethy Vilmos újabb, igen kedves novelláit érdeklődéssel olvastam, és Tömörkényt, Cserzy Mihályt is értékük szerint nagyra becsülöm írásuk igaz magyarsága miatt.”

Az idézet több szempontból érdekes. A frazeológiából előbukkanó Ady-motívum („ga, geszi partokon”) arról árulkodik, hogy Juhász már Ady-tábor szemével tekint a szegedi irodalomra; Tömörkényt az előző sommás ítélet alól kivonja; de egyiküket sem tekintti specifikusan szegedi írónak, hanem magyarságuk miatt becsüli őket.

Juhász többször visszatért erre az írásra, amikor Tömörkényről írt: „Titános ifjúságom egy rekkenő órájában e lapok hasábjain magam is pálcat törtem valahá fölötte. Hauptmannhoz hasonlítottam volt Tömörkényt s — könnyűnek találtott. Hát hiszen Hauptmann is eléggé első legény, mondjuk a világirodalom történetében, talán a legnagyobbak közé is bekerül, de édes jó istenem, miért ne örülnék inkább szívbeli gyönyörűséggel annak, hogy Tömörkény István is szegedi magyar, bár hiszen még orosznak és angolnak is igen jó volna.” (Tömörkény. Szeged és Vidéke, 1910. aug. 13.) Ezt a megbánó gesztust másutt is megismétli. (Vö. Találkozások Tömörkénnyel. Szeged, 1924. ápr. 20.), az oroszokkal való összehasonlítást sem felejté el, ezután már sűrűn fölbukkan ez is Tömörkényről szóló írásaiban.

Nem véletlen, hogy 1919. máj. 19-én az ő műsorterve alapján kerül egy estén bemutatásra a szegedi színházban Tömörkény Barlanglakók-ja és Turgenyev: Kegyelemkenyéren című egyfőlvonásosa. Juhász több Tömörkényről szóló írásában és a Tömörkény-életrajzban is megemlíti, hogy Tolsztoj a Mindennapra című művében idézi Tömörkénynek egyik írását. (Erre vonatkozóan rendkívül érdekes filológiai

nyomozást végzett Fejér Ádám: Egy legendával kevesebb. — Tömörkény Emlékkönyv. Szerkesztette Kovács Sándor Iván, Péter László Szeged, 1966. 350—354. 1.)

2.

Értéktétele már nem sokat változik a szegedi íróról, az alkalmak változnak csupán, amelyeken mindig igyekszik Tömörkény klasszikusságát bizonyítani.

Az egyik jellegzetesen visszatérő mozzanata Tömörkényről írott cikkeinek, hogy szóvát teszi a város, az egész magyar irodalom nemtörődömségét az íróval és emlékével szemben. Még Tömörkény életében két írásában is szemrehányással illeti a helyi hatalmasságokat a mellőzésért: „...tudják-e az Ónozó Poldinál búslakodó vagy vigadozó magyarok általában, hogy ki is a Tömörkény István?... Mert annyi bizonyos, hogy ebben nyugodjunk meg magyarok, hogy Tömörkény István nem népies író, nem is ír a népnek, nem is ösmeri őt a nép. Mert a népnek egyáltalában nem irodalom köll és nem művészet, hanem bizony kalendáriom és história, legföllebb Friss Újság, akiben tanyát is érdekelhető szenzációk vannak. Egyszer és mindenkorra végezzünk már emberek ezzel a népies babonával, és mondjuk ki kereken, ami úgy igaz, és állom is érte a sarat igaz lélekkel mindig is: Tömörkény István a modern magyar írás egyik igen-igen nagy művésze, a mi legjava íróink közül való, aki túl a vakondtúrason és túl a napi irodalmi pletykákon igaz és egész író a talpán, volt is, marad is mindig... Szeged még eddig nem mutatta meg elégséges és nyilvánvaló módon, hogy mennyire és mily kitüntetően nagyrabecsüli legnagyobb íróját. Talán az alkalom hiányzott.” (*Tömörkény*. Szeged és Vidéke, 1910. aug. 13.) E minősítésben van bizonyos rokonság Adynak kevéssel később, a magyar Pimodánban Tömörkényről írott véleményével.

Amikor a városi közgyűlés 1915-ben megtagadta, hogy Tömörkény és Móra fizetését fölemeljék, az „oszlopos tisztviselőkének” szintjére, Juhász névtelenül közölt cikkében így válaszolt a méltatlan gesztusra: „Talán nem tudják azok a többségben levő urak ott a torony alatt, hogy a legnagyobb élő nagy írók egyike Tömörkény István, és ha lesz még szobor Szegeden magyar író számára, akkor az Tömörkény szobra lesz...” (*Kultúra*. Szeged és Vidéke, 1915. júl. 31.) Ez a szoborügy később is izgatta, 1923-ban azt írja, hogy „valódi szobra még késik, ...de az igazi szobra már megvan a szívünkben...” Ugyanitt még ezt is írja: „...ha maga az öreg Tolsztoj ma élne és magyar volna, egész bátran odahelyezhetné *Tömörkény teljes oeuvre-jét* a jó és hasznos könyvek kevés számú sorába. Ezzel szemben azt látjuk, hogy ma még úgy sem olvassák és veszik Tömörkényt, csupán az irodalom kiválasztottjai és megértői, mint ahogy azelőtt is inkább csak dicsekedtek vele, hogy olvassák és és Farkas Pált meg a Glin Elinort vették... Ha én a szegedi kultúra minisztere volnék, *egy jó nagy könyvre terjedő Tömörkényt kötelező olvasmánynak* tennék minden szegedi iskolában...” (*Csevegés*. Hétfői Rendkívüli Újság, 1923. ápr. 23.), ...hét hosszú esztendő után még mindig nincsen, még mindig hiányzik, még mindig várat magára méltó és igaz emléke Tömörkénynek — a nemes város részéről... Talán ez a Tömörkény István van olyan hírességünk, mint a szegedi paprika, van olyan nevezetességünk, mint a szegedi halászlé, talán jelent annyit ennek a városnak, mint egy államtitkár, és van olyan fontos tényező kulturális életünkben, mint egy főigazgató?... Szeged arról is híres, neves, hogy a szobrok városa, amely a maga dicsőséges cigányának is monumentumot emelt, és ime, Tömörkényé még mindig emlék nélkül maradt, a sírján is korhadtt fakeszt hirdeti el nem múltó nevét.” (*Tartozás*. Szeged 1924. ápr. 26.)

A város helyett Juhász és az általa toborzott baráti társaság igyekezett a Tömörkény kultuszt ápolni, méltó „monumentumot” állítani. Minden valószínűség szerint e munka végett alakult meg a Tömörkény Társaság is: „A fiatal szegedi költők tegnap délután Tömörkény Társaság címen irodalmi egyesülést alakítottak. A társaság díszelnökei: Móra Ferenc és Juhász Gyula, elnöke pedig Terescsényi György. A társaság alapszabályait felterjesztik a belügyminiszterhez jóváhagyás végett.” (Szeged, 1922. nov. 21.) Ezután hosszú ideig nincs hír erről a társaságról, mígnem 1925. áprilisában Tömörkény Asztaltársaság néven jelentkezik, ekkor ugyanis, ápr. 25-én, ez a társaság is megkoszorúzta Tömörkény sírját. A koszorúzáson Juhász Gyula mondott ünnepi beszédet: „Ismertette Tömörkényt mint a szegénység, a dolgozó munkásság íróját, kinek egyetlen vitézi telkéhez minden évben elzarándokol a munkásság”. (Hétfői Rendkívüli Újság, 1925. ápr. 27.) A Tömörkény Asztaltársaság ezután sem hallat sokat magáról, de az az egy-két híradás, melyet a szegedi lapokban találhatunk, arra enged következtetni, hogy a legradikálisabb irodalmi társaság volt Szegeden és kimondatlanul volt benne valami szembenállás a Dugonics Társaság hivatalosságával. Baráti asztaltársaság volt, a Panász és a Juhász vendéglőben tartotta üléseit, és minden jelebb irodalmi évfordulóról megemlékeztek.

A Hétfői Rendkívüli Újság 1926. jan. 11-i száma a következő híradást tette közzé: „Újból feltámasztják a Tömörkény Asztaltársaságot. A Tömörkény Asztaltársaság, amely a szegedi írókat és művészbárátokat gyűjtötte össze, nemrégiben megszűnt. Az egyesület Juhász Gyula elnöklete alatt megalakul, és pénteken este a Juhász János féle Petőfy Sándor sugárúti vendéglőben tartja alakuló ülését.” A Juhász körül csoportosuló szegedi fiatal írók és művészek lapjának, a Színház és Társaságnak, 1926. november 2-i számában a következő közlemény jelent meg:

A Tömörkény Asztaltársaság síremlék akciója

A Tömörkény asztaltársaság, mely eredményes munkával és széles körű agitációval karolja fel a Tömörkény kultuszát, — elhatározta, hogy Tömörkény István, Szeged halhatatlan írójának síremlékét állít. Ebből a célból pénteken este az Ipartestület helyiségében megalakult a „Tömörkény síremlék előkészítő bizottsága”. A bizottság, Juhász Gyula költő tollából az alábbi felhívást bocsájtotta ki a nagy közönséghez:

Fölhívás!

Szeged népéhez fordulunk panaszunkkal és kérésünkkel, ahhoz a néphez, amelynek Tömörkény István volt legnagyobb írója és legigazibb barátja, az a Tömörkény, akinek élete és műve első sorban Szegedé és akinek kilenc évvel halála után még mindig nincsen hozzá méltó síremléke városunkban. Hogy mit jelent Tömörkény nekünk, magyaroknak és szegedieknek, ércnél maradandóbban mutatják alkotásai. De mi magunknak és a nemzeti műveltség ügyének tartozunk azzal, hogy sírja ne maradjon tovább is jeltelenül. Mindenki, aki olvasta őt, aki gyönyörködött írásaiban, aki örömet és vigasztalást talált műveiben, adósa neki és köteles leróni tartozását.

Tömörkény népe, olvasói és hívei, adakozzatok a legnagyobb szegedi írónak, a szegedi föld és nép csodálatosan egyszerű és igaz ábrázolójának emlékére, mely ne csak lelkünk mélyén legyen, de ország világ előtt hirdesse hálánkat és szeretetünket a nap alatt, azon a helyen, amely az ő áldott és termő szíve fölött domborul.

Ne késsetek, ne habozzatok Tömörkény városának fiai, mutassátok meg, hogy Szeged nem felejtí és megbecsüli azt, aki megörökítette reményeit és szépségeit és maradandó emléket hagyta ránk a boldog és derűs magyar életnek, amelynek föltámasztásáért ma imádkozunk.

Ez a társaság jelölte meg emléktáblával Tömörkény lakóházát az író halálának 10. évfordulóján, 1927. április 24-én. A Dél-Magyarország 1927. ápr. 26-i számának beszámolójából idézzük:

Az ünnepi beszédet Juhász Gyula, a Tömörkény-kultusz leglelkesebb ébrentartója mondta.

— *Fogadalmi ünnepe van ma Szeged város közönségének — kezdte Juhász Gyula elcsukló hangon — idezarándokol a város közönsége ahhoz a házhoz, amelyben a szegedi nép nagynevű íróművésze, Tömörkény István álmodott. Az Úr tanítványai egyszerű halászbemberek voltak, Tömörkény István is ezekről az egyszerű, célszerű szegényemberekről írt, akiknek legnagyobb része elhasználódott már az ország és a város szolgálatában. A Tömörkény Asztaltársaság tagjai is ilyen célszerű szegényemberek, akik az irodalom és művészet mezején szántanak, vetnek, de nem aratnak, olyan kapa-kasza kerülő célszerű emberek. Ezek állították föl ezt az egyszerű emléket, amely maradvánnyal fogja hirdetni az utódoknak, hogy „E házban élt a szegedi föld és nép tisztaszívű íróművésze, Tömörkény István.*

— *Fogadalmi ünnep ez a mai — folytatta a művészi kivitelű emléktábla leleplezése után Juhász Gyula — fogadalmat teszünk, hogy nem hagyjuk el soha Tömörkényt, hogy szeretni és becsülni fogjuk emlékét és szellemét, és azon leszünk, hogy felemelkedjünk hozzá. A Tömörkény Asztaltársaság, a Petőfi társaság, a Dugonics Társaság nevében, de leginkább Tömörkény célszerű szegény embereinek nevében fogadjuk, hogy nem felejtjük el őt soha.*

Ugyanezen a napon délután a Dugonics Társaságban Juhász Gyula *Tömörkény művészte* címmel tartott fölolvasást, és Juhász Tömörkényről szóló verseiből Szalay József olvasott föl. Valószínű, hogy az emléktábla szövege is Juhásztól származik, Vö. (Itt élt darvadozott...) című versének történetével: Péter László, ItK. 1959. 327—328. l.

3.

Juhász írásaiban szeretettel idéz Tömörkény emberi alakja mellett is. Már Tömörkény életében megjelent egyik cikkében is erre figyel föl: „Ha látom az ő nemesen bánatos arcát, amikor a könyvek irányában járok nála, ha találkozok vele néha estenden az utcán (nini, egy nagy kortársunk járja velünk a szegedi aszfaltot), bizony egy kis megbánást érzek...” (*Tömörkény*. Szeged és Vidéke, 1910. aug. 13.) A nagy kortárs emberi alakját idézi a *Találkozások Tömörkénnyel* című írásában is (Szeged, 1924. ápr. 20.), amelyből az is kiderül, hogy először mint kisdíák a könyvtárban kereste föl Tömörkényt. Ezekből az írásokból kitűnik, hogy kettejük kapcsolata rendkívül barátságos volt, Tömörkény az idősebb bölcsességével fogadta Juhász fiatalos tüzeit, és későbbi megtéréseit. Az 1906-os cikket Tömörkény egy őt jellemző anekdotával elintézte, és harag nélkül támogatta a költő fölvételét a Dugonics Társaságba, ahol 1913. okt. 26-án Juhász székfoglalója alkalmával, együtt szerepeltek a fölolvasó ülésen. A találkozások nyilván legtöbbször a fehér asztalnál estek, de a közvetlen személyes kapcsolat a kettejük közötti nagy (17 év) korkülönbség miatt nyilván nem volt nagyon gyakori. Ezt bizonyítja az is, hogy Juhász írásaiban ezeknek a találkozásoknak csupán hangulati fölidézése van meg, nagyon kevés a tényszerű adat. Úgy tűnik, hogy Juhász egy kicsit büszkélkedik ezzel a barátsággal, ezért emlegeti föl sokszor ugyanazokat az eseményeket.

Föltűnő, hogy, amikor 1926-ban Bécsben járt, publicisztikájában csak annak az élményének adott hangot, amit Tömörkény bécsi nyomainak kutatása közben élt át. (*Tömörkény Bécsben*. Dél-Magyarország, 1926. máj. 30.) Pedig nyilvánvaló,

hogy a bécsi utazásnak számos más vonatkozása is volt, pl. a magyar emigrációval való találkozása, ám valószínű, hogy erről nem volt lehetősége írni. (Ez az írás jó példa arra, hogy Juhász mennyire ismeri Tömörkényt: olyan Tömörkény-írássra is hivatkozik, amelyik az írónak egyetlen kötetében sem jelent meg!)

4.

Ilyen előzmények után érkeztünk el a Tömörkény-életrajzhoz, mely sok vonatkozásban a fõntebb idézett Juhász-írárok összefoglalása: ezek fõbb mozzanatait megtalálhatjuk az életrajzban is. Ez az életrajz nem igazán irodalomtörténeti munka, filológia és emlékezés elegyedik benne, találó irodalomtörténeti ítéletek és a kortársi forrásokból származó anekdoták váltják egymást.

1927. ápr. 26-án Szalay József, Juhász barátja, a Dugonics Társaság elnöke levelet írt a költõnek, amelyben többek között ezeket olvashatjuk: „Nem titkolom: nekem az a tervem, hogy Tömörkény-életrajzot Te írd meg.” (Somogyi Könyvtár, Kilényi gyűjt.) A Dugonics Társaság 1927. évi titkári jelentésében pedig a május 24-én tartott igazgatósági ülésrõl ez áll: „Az igazgatóság felkérte Juhász Gyulát a Tömörkény-életrajz megírására...” A titkári jelentés, amely az 1928-as februári közgyûlésre készült még egyszer visszatér Juhász megbízatására: „Múlt évi közgyûlésünk, az elnökség és igazgatóság elõterjesztésére, elhatározta, hogy Móra Ferenc fõtitkár javaslatát magáévá téve, megírta néhai fõtitkárának, Tömörkény Istvánnak életrajzát. E határozat alapján az igazgatóság a szokásos pályázat mellõzésével az életrajz megírására Juhász Gyula tagtársat kérte fel...” (A Dugonics Társaság ötven éve 1892—1942. Szeged, 1943. 225., 228. l.).

Szalay József 1927. júl. 1-én hivatalosan értesíti Juhászt errõl a határozatról:

Igen Tisztelt Tagtárs Úr!

A Dugonics Társaság ez idei közgyûlésének határozata alapján felkérem Önt, b. e. tagtársunk és fõtitkárunk Tömörkény István életrajzának megírására. A mû októv alakban kb. 10 nyomtatott lve terjedhet.*

Mivel az év október havában tölti be a társaság harmincötödik évét, amely alkalommal rendkívüli közgyûlést is tartunk, kegyeletes és a gyûlés jelentõségét is emelõ lenne, ha akkor a mû vázlatát s egy teljesen kidolgozott fejezetet be méltóztatnék mutatni. Utalással ebben a tárgyban folytatott beszélgetésünkre és figyelemmel a Társaság óhajtására, kívánatos lenne, ha az életrajz értékét a szegedi miliõ megfestésén túl, az író esztétikai méltatása is emelné.

Tájékozásul még közlöm, hogy adatok szolgáltatásában úgy Móra Ferenc úr, mint magam is szívesen állunk rendelkezésére.

Bár a tiszteletdíj tekintetében a közgyûlés nem kívánt nyilatkozni, mégis biztosíthatom igen tisztelt Tagtárs Urat, hogy annak mértéke úgy a témához, mint írójához méltó lesz.

Kérem, hogy a nemes feladat elvállalásáról értesíteni szíveskedjék.

Öszinte nagyrabecsüléssel vagyok igen tisztelt Tagtárs Úr

kész híve

Dr. Szalay József

a Dugonics Társaság elnöke

Juhász Gyula beleegyezõ válaszát nem ismerjük, a Dugonics Társaság 1927. évi iratanyaga hiányzik a Dugonics Társaságnak a Szegedi Állami Levéltárban õrzött hagyatékából. 1927. okt. 5-én Szalay József egy Békéscsabáról keltezett levélben

* boldog emlékezetû (I. M.)

ezt írja Juhásznak: „Közeledik az október végi Dugonics közgyűlés, amelyen a Tömörkény életrajz vázlatát és egy kidolgozott fejezetet leszel szíves bemutatni.” (Móra Ferenc Múzeum). A Társaság 1927-es titkári jelentésében pedig ezt olvashatjuk: „Juhász Gyula a felkérésnek eleget tett s a a tervezetet, egy kidolgozott részlettel együtt a rendkívüli közgyűlésnek be is mutatta. Az igazgatóság előterjesztésére a rendkívüli közgyűlés köszönetet szavazott a bemutatott életrajz megírásáért s a kézirat beadásának határidejéül a jelen közgyűlés hónapjának első napjait jelölte meg. A kéziratot Juhász Gyula a kijelölt időben az elnökségnél beadta, s így az életrajz kiadásáról a rendkívüli közgyűlésen hozott határozat értelmében a jelen közgyűlésnek lesz kötelessége határozni.” (A Dugonics Társaság ötven éve, 228—29. 1.).

Ez a közgyűlés 1928. márc. 25-én volt, a rendkívüli közgyűlés pedig, ahol Juhász az életrajz vázlatát és az előírt fejezetet bemutatta 1927. okt. 23-án. Erről a Dél-Magyarország okt. 25-i száma így számolt be: „Szeged nagy költője Szeged nagy novellistájának életrajzát a jövő évi rendes közgyűlésen bocsátja rendelkezésre a társaságnak úgy, hogy Tömörkény halálának legközelebbi évfordulóján már ezt az ércnél maradandóbb emléket lehet a parasztrajzok legnagyobb mesterének sírjára helyezni.” A társaság iratai híján nem tudjuk biztosan, hogy a benyújtott egy fejezet az elkészült műnek melyik része lehetett. Minden valószínűség szerint azonban nem azonos azzal az írással, amelyik a Dél-Magyarország 1927. máj. 8-i számában jelent meg *Tömörkény művészete* címmel, ezzel a megjegyzéssel: „Részlet egy nagyobb tanulmányból”. Ezt a tanulmányát a Tömörkény halálának tízéves évfordulójára 1927. ápr. 21-én rendezett közgyűlésen olvasta föl Juhász a Dugonics Társaságban. Az elkészült életrajz *Termékeny évek* című fejezetébe illesztette bele, kevés változtatással. Valószínű, hogy már a Tömörkény-életrajz munkálataiba tartozik bele az az írása is, amely a Dél-Magyarország 1927. júl. 14-i számában jelent meg *Tömörkény a törvény előtt* címmel, és amelynek rövid összefoglalását adja könyvének *Jegenyék alatt* című fejezetében. Mindebből az is kitűnik, hogy Juhász már Szalay 1927. ápr. 26-i levele után hozzáfogott a Tömörkény könyv megírásához. A Dugonics Társaság Igazgatósága 1928. febr. 13-án 2000 pengőt utalt ki a Tömörkény életrajz kiadásával kapcsolatban fölmerülő költségekre (Szegedi Állami Levéltár). A Társaság 1928. márc. 25-i rendes közgyűlésének jegyzőkönyvében a következőket olvashatjuk: „elrendeli a közgyűlés, hogy amikor a Társaság nevében köszönetet mond Juhász Gyulának a Tömörkény-életrajz megírásáért, egyúttal részére 1000 pengő tiszteletdíjat utalványoz. Megbizta az igazgatóságot, hogy az életrajz kiadásáról még az év folyamán gondoskodjék, s annyi példányban nyomassa ki, hogy könyvtári forgalomba is kerülhessen. A kiadás végrehajtásával az igazgatóságot megbízza. (Szegedi Állami Levéltár). Az 1000 pengős tiszteletdíjról fennmaradt Juhász elismervénye is:

Eismervény

1000 azaz ezer pengőről, amelyet Tömörkény István életrajza írói tiszteletdíja fejében a Dugonics Társaságtól fölvettem.
Szeged, 1928. április 9.

Köszönettel

Juhász Gyula

(Csongor Győző birtokában).

A Dél-Magyarország 1928. márc. 27-i száma szerint Juhász a Dugonics Társaság közgyűlésén Tömörkény István élete és művei című „most készülő könyvből olvasott fel két részletet”. A hiradásból, amely tévesen nevezi „most készülő könyvnek” a művet, hiszen a kézirat dátuma 1928. február, nem derül ki, hogy melyik két rész-

2. letet olvasta föl a költő. 1928. ápr. 24.-én Juhász megkoszorúzta a Tömörkény házon levő emléktáblát, „és fölolvasta a Tömörkény-evangélium erre a napra rendelt szakaszát, a nagy író utolsó perceinek balladaszerű elbeszélését az általános depresszióról és a fogyatkozó napról...” [Magyar László] m. l.: Tömörkény és Dankó Pista emlékezete. Dél-Magyarország, 1928. ápr. 25.). Az emléktáblánál fölolvastott írás azonos az életrajz Az író napáldozatja fejezetével, és a fölolvastást követően ugyanilyen címmel megjelent a Szegedi Szemle ápr. 28-i számában. 1928. jún. 16-ra a Tömörkény Asztaltársaság fölolvásós ülést hirdetett (Dél-Magyarország, 1928. jún. 7.). A hirdás szerint a fölolvásós ülés műsora: „Beköszöntő, elmondja Juhász Gyula. Tömörkény-tanulmány, írta és fölolvassa Juhász Gyula.” Valószínű, hogy ez a fölolvásós ülés elmaradt, mert jún. 16-a után nincs róla hirdás a szegedi lapokban.

5.

Szalay József és Móra Ferenc nyilván sokat segítettek Juhásznak az életrajz megírásában. A Dugonics Társaság 1928-as iratai között a Szegedi Állami Levéltárban fennmaradt Szalaynak két levélmásolata; az egyikben Kiss István szegedi főgimnáziumi igazgatótól kér adatokat Tömörkény makai iskolaéveire vonatkozóan, a másikban a makói rendőrségtől kér segítséget a Tömörkény-család ottani dokumentumainak föl kutatásában. A makói adatok megszerzésében Diószilágyi Sámuel, orvos, Móra és Juhász barátja is segített. A Móra Ferenc Múzeumban van egy 1928. febr. 15-én kelt levele, amelyben Tömörkény ottani tartózkodására vonatkozó adatokat közöl.

E baráti segítségek azonban elenyésznek a mellett a hatalmas anyaggyűjtő munka mellett, melyet Juhász önállóan végzett. A Móra Ferenc Múzeumban fennmaradt 90 noteszlap nagyságú följegyzése, amely a Tömörkény-életrajzhoz végzett kutatásának jegyzeteit tartalmazza. Ezekben a följegyzésekben gondosan és pontosan összegyűjtötte a Tömörkény-család és az író élettörténetének minden adatát, műveinek lelőhelyét, fontosabb műveinek tartalmi kivonatát elkészítette, kijegyeztelte a Tömörkényre vonatkozó kritikákat, lexikonokat, az íróhoz szóló leveleket, följegyzést készített az író Dugonics Társaság-beli szerepléséről, összegyűjtötte a kortársak emlékezéseit, a Tömörkényről szóló anekdotákat. Minden valószínűség szerint a még élő kortársakat is megvallatta, pl. Tömörkény legénykori pajtását, Kószó Istvánt is. Általában e jegyzetekben nagyon sok az olyan följegyzés, amelynek forrása nincs megjelölve, valószínű, hogy szóbeli közlésből származnak. A jegyzetekből kitűnik, hogy nem csupán a kötetben megjelent műveket olvasta, hanem föl kutatta a szegedi napilapokban megjelent névjeles, álneves, sőt névtelenül napvilágot látott Tömörkény írásokat is. Pl. a Tömörkény-szakirodalom máig sem szól róla, amit Juhász e jegyzetekben már emg említ, hogy a Szegedi Napló Figura álneve mögött Tömörkény rejtőzik; Juhász megtalálta azt a hírt, amelynek szereplői Tömörkény írásainak leggyakrabban fölbukkanó figurái lesznek. (Halbőr Varga János és Varga Halbőr János. Szegedi Híradó, 1886. dec. 1. Két birkatolvaj juhászról ad hírt, Tömörkénynek valószínű ez adja a névötletet a Halbúr Fürgeteg névhez.) Még a hirrovatban is megkeresi Tömörkény kezenyomatát, pl. Az volt aztán a zivatar. Szegedi Híradó, 1886. márc. 16. Elolvasta és kijegyeztelte Tömörkény régészeti, néprajzi, népryelvi szaktanulmányait is. A Tömörkény-életrajz munkája közben fogamzik meg benne a Szegedi őskert sorozatának gondolata is. Ezt 1928. okt. 27-én indította el a Homokóra című szegedi hetilapban, tíz rész jelent meg belőle és mindegyikben a szegedi irodalom elhalt képviselőit méltatja. Az életrajzhoz készített jegyzeteiben ezt a megjegyzést olvashatjuk: „A szegedi népies írók! Korrajz. — Forrá-

sok. *Bibliográfia.*” Ebben a sorozatban is akart Tömörkényről írni, ez kiderül a sorozat első darabjának bevezetőjéből (*Szinéri. Homokóra*, 1928. okt. 27.), de betegsége már megakadályozta a sorozat befejezésében.

Valószínű, hogy 1927. novemberi keletkezésű ez a jegyzetekben található följegyzés: *Grazia Deledda a sardiniai T.? Grazia Deleddáról*, a Nobel-díjas olasz írónőről névtelenül vezércikket írt Juhász, (Dél-Magyarország 1927. nov. 12.) s ebben ugyancsak utalt Tömörkényre: „Grazia Deledda regionális író, aki a szardíniai népet ábrázolja tiszta realizmussal. Tömörkény István is regionális író volt, aki ... de ne menjünk tovább, a példa fáj, az emlék sajog...” Az utalás értelme az egész írásból derül ki. Babits, Móricz, Szabó Dezső, Karinthy, Kosztolányi, Kassák, és Ady mellett Tömörkényt is úgy emlegeti, mint aki méltó lett volna a Nobel-díjra.

1929-ben a Dugonics Társaság első évi közgyűlésén az 1928-as titkári jelentésben ez a megjegyzés hangzott el: „Március 25-én tartottuk rendes évi közgyűlésünket... Ez a közgyűlés határozott a Juhász Gyula által írt Tömörkény-életrajz tiszteletdíjáról és a kiadást az igazgatóságra bízta. Az igazgatóság azonban, közbejött akadályok miatt a kéziratot sajtó alá nem rendezhette, s így annak kiadása erre az évre maradt.” (A Dugonics Társaság ötven éve, 233. l.).

6.

A Társaság azonban 1941-ig nem tett kísérletet a Tömörkény-életrajz kiadására, Juhász Gyula pedig 1929 elején olyan súlyosan megbetegedett, hogy már nem kísérhette figyelemmel műve sorsát. A Dugonics Társaság 1941. febr. 16-i igazgatósági ülésén „Sík Sándor, a társaság alelnöke megemlékezik arról, hogy Juhász Gyulának a Somogyi-könyvtárban kéziratban levő Tömörkény-életrajza kiadásra vár. Erre úgy látszik most alkalom nyílik, mert a Dél-Magyarország mint húsvéti mellékletet szeretné a kéziratot leközzölni, s ennek fejében a szedést átengedné a Dugonics Társaságnak. Előszót vagy az alelnök, vagy Ortutay Gyula írna hozzá.” (Szegedi Állami Levéltár). A társaság 1941. márc. 2-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyvéből: „A társaság kiadja Juhász Gyula eddig kéziratban fekvő Tömörkény életrajzát, mégpedig olyképpen, hogy a Dél-Magyarország mellékleteként kinyomtatja a kéziratot, s ezért a jogért a szedést átengedi a Társaságnak. Előszót hozzá Ortutay Tivadar (!) írna. Egyhangú hozzájárulás.” (Szegedi Állami Levéltár).

Sík Sándor tehát az előszó írásáról lemondott egykori kedves tanítványa, Ortutay Gyula javára, aki éppen hozzá készítette doktori disszertációját 1934-ben Tömörkény Istvánról. Ortutay már akkor ismerte Juhász kéziratot munkáját, könyvében hivatkozik is rá.

A Dugonics Társaságnak a Szegedi Állami Levéltárban fennmaradt 1941-es iratanyagában megtalálható a társaság és a Dél-Magyarország levélváltása a kiadás körülményeiről. A lap szerkesztősége ragaszkodott hozzá, hogy a kiadványon szerepeljen a megjegyzés, hogy a Dél-Magyarországból készül különnyomat. A lap a közlés viszonzásául fizet a társaságnak 200 pengőt és ad 1000 különnyomatot. A Dél-Magyarország részéről Vér György újságíró, Juhász egykori újságíró társát és barátját bízták meg a kiadás körüli ügyek intézésével.

Ilyen előzmények után jelent meg az életrajz a Dél-Magyarország 1941. április 13-i számának húsvéti mellékletében, a szerkesztőség rövid megjegyzésével, melyben a lap egykori „költő-főmunkatársának” nevezi Juhászt. A társaság és a Dél-Magyarország levélváltásából az is kiderül, hogy Ablaka György szegedi nyomdásznak 1941. máj. 15-ig kellett elkészítenie a lap átengedett szedéséből a könyvet. Ablaka el is készülhetett, mert a Dugonics Társaság elnöke, Banner János, máj. 27-i

levelében már arra kéri Pálfy József polgármestert, hogy a 2,40 pengőbe kerülő könyvből a városi közművelődési egyesületek számára vegyen meg a város 100 példányt. Kérése válasz nélkül maradt. A kis kötet belső címlapjának második oldalán ez olvasható: „A kiadásért felel Banner János elnök. Ablaka György könyvnyomdája Szeged. Különnyomat a Dél-Magyarország húsvéti mellékletéből. A címlapot Kopasz Márta grafikusművész tervezte.” A 3—6. lapon Ortutay Gyula előszava olvasható.

7.

A kiadványnak nem volt sikere. 1941. szept. 6-án a Dugonics Társaság főtítkára, Krammer Jenő, levelet írt a Dél-Magyarországi Közművelődési Egyesület elnökéhez, hogy Juhász Gyula könyvéből vegyenek át 100 példányt. A DEMKE okt. 1-i válaszában csak 50 példányt kért (Szegedi Állami Levéltár). 1941. okt. 1-én a társaság fölajánlja a könyvet a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumnak, hogy vásároljon belőle a középiskolák és a tanári könyvtárak részére. Okt. 16-án az Országos Közoktatási Tanács Tankönyvi Bizottsága válaszolt erre a levélre, de nem a könyvet kérte, hanem 60 pengő bírálati díjat. A minisztérium csak 1942. márc. 2-án válaszolt, miután meghallgatta a Tankönyvi Bizottság véleményét, de Juhász könyvét ekkor sem rendelte meg sem a tanároknak, sem a középiskolásoknak (Szegedi Állami Levéltár). A Tömörkény-életrajz visszhangja se volt nagy, mindössze három recenzió jelent meg róla (R., Irodalomtörténet, 1941. 3. sz. 122. l. Krammer Jenő, Új Élet, 1941. 191. l., Zempléni Fodor József) z. f. j. Délvidéki Szemle, 1942. 6. sz. 256. l.).

TAMÁS ATTILA:

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉVEL ROKON SAJÁTOSSÁGOK RADNÓTI MIKLÓS LÍRÁJÁBAN

Kevés olyan írás születik Radnóti Milósról, amelyben ne szerepelne József Attilának a neve. Forrongó éveik költői termésének hasonlóságairól, „lehiggadásukról”, népiességük rokon és eltérő vonásairól, a szocializmushoz való viszonyuk milyenségéről, antifasizmusukról esik bennük leginkább szó, nem ritka Radnóti életművének úgy általában a József Attilához való viszonyítása sem. Ritkább a közvetlen hatások konkrétabb vizsgálata: Radnóti-verssorok, műveiben található költői „megoldások” összevetése a csupán néhány évvel előtte járó, mégis másik nemzedéket képviselő költő-kortárs soraival, alkotásaival. A meglevők jobbára a korábbi évek Radnótijának verseit érintik. A későbbiek közül leginkább a *Táj, változással*-típusú — az idilli felszín a „mélyben” rejlő feszültségekkel és disszonanciákkal ellenpontozó, azt így mintegy megkérdőjelező — versekről esik szó.¹ Az alábbiak ezért is inkább az érett, kiteljesedett alkotói korszak termését vetik vizsgálat alá, mindenekelőtt ebben az anyagban kívánják a józsef-attilai életmű esetleges ill. föltételezhető hatásának elemeit kimutatni, ennek a kapcsolatnak a jelentőségére kívánnak rávilágítani. Ebben az irányban eddig kevesebb lépés történt, az egyetlen Radnótiról írott könyv — Bori Imre érdekes, igényes munkája — is csak egy-két ponton vizsgálódik ebben az irányban; leginkább még Gádosri Vas Istvánnak a *Törvény* c. költeményt elemző írása figyelmeztet e kutatások előtt álló lehetőségekre.²

Ha első hasonlóság-élményeinket kívánjuk konkrétumokhoz kötni, önként kínálkozik bizonyos *szavaknak* a kiválasztása. A „motoz”, a „karcsú”, a „tűnődik”, a „hűvös”, a „szelíd” ezek közé sorolható. Ez önmagában még lehet azonban külsődleges vagy akár véletlenszerű kapcsolat is, már csak azért is, hiszen olyan különösen azért nem szökik szembe e szavak gyakorisága a két költői életműben. Lényegesebb — illetőleg minden bizonnyal valószínű — kapcsolatra vagy rokonságra enged viszont következtetni³ az a körülmény, hogy ezeknek a szavaknak

¹ L. Mindenek előtt Diószegi András: Radnóti-problémák (ItK. 1964. 5—6. 573—89.) — más fontosabb helyeken: Lator László: Radnóti költői fejlődése (IT. 1954. 3. 259—74.), Koczás Sándor bevezető tanulmánya Radnóti Miklós összes versei és műfordításai 1954-es kiadásához, Tolnai Gábor: Radnóti Miklós, (ItK. 1962. 5. 593—627), Bori Imre: Radnóti (Novi Sad, 1965.), Rónay László: Az ezüstkori nemzedéke (1967).

² G. V. I. Radnóti Miklós: *Törvény* (Tiszatáj, 1964. dec. 6.)

³ A hatáskutatás területének meglehetősen „ingoványos” természetéről talán nem szükséges itt külön szólni. De a további vizsgálódások legfőbb célja amúgy sem egyes elemek teljes vagy részleges eredetiségének vagy pedig átvétel-voltának filológiai bizonyítása — ez a feladat a majdani Radnóti-monográfia szerzőjére hárul — hanem inkább olyan *hasonlóságok* kimutatása, melyeknek együttes jelentkezése *nem tárgyalható egymástól függetlenül*. Mert ha nem közvetlen vagy közvetett

— illetőleg az általuk jelölt dolgoknak, jelenségeknek — a variánsai (ill. ezek megjelölései) ugyancsak előfordulnak mindkét költőnél. Jó példa erre Radnóti legérettebb, posztumusz kötetének, a *Tajtékos égnek* méltán címadóul választott verse, illetőleg ennek néhány részlete.

Megállok itt a fa tövében,
lombját zúgatja mérgesen.
Lenyúl egy ág. Nyakonragad?
nem vagyok gyáva, gyöngye sem,
csak fáradt. Hallgatók. S az ág is
némán motoz hajamban és ijedten.

„Csend fülel, motoz a sötét” — olvassuk a *Mondd, mit érlel...*-ben, ”Nedvesség motoz a homályban, a földre ledőlt fa lombjában s megnehezíti az út porát” — észleljük a *Külvárosi éj* sorait olvasva. Semmiképpen nem tekinthető ez esetleges mozzanatnak abban a világban, melyben „egy kis faldarab azon tűnődik, hulljon-e”, ahol az eldobott papírdarabka is „mocarog s indulni erőtlen”. A molekulák koccanásait (*Téli éjszaka*) virág elfáradását (*Kultúra*), udvarra loccsantott szappanosvíz rezzenéseit (*Szappanosvíz*), eső első cseppjének lehulltát (*Hangya*) egyaránt számon tartó költő éber, hűvös figyelméről is vallanak ezek a sorok — de hasonlóképpen arról is, aki „idegei hálójának” rezdüléseivel a veszélyt, az ellenségeséget tudja mindig megsejteni. Vagy — megfordítva a sorrendet — arról a költőről, aki nemcsak veszélyt sejtő nyugtalansággal reagál minden jelzésre, amely *talán* veszélyről ad hírt, hanem aki ennek ellenére fegyelmезetten, pontosan vesz tudomásul és jegyez föl mindent. Azt is, hogy „a fagyra tört emel az ág” (*Téli éjszaka*), azt is hogy a homály lágyan „babráló” moccanásaiba „beléreszket” a fa tömött lombja (*Falu*), azt is, hogy

Pokoli, tompa puffanások,
puha füveken járkálások.
Szarvasok agancsai hullnak.
Vagy virág után ágak nyúlnak? (*Piros hold körül*)

és azt is, hogy

...Ágak, karok nyúlnak:
Minden hatalmat!.. Lombos hajamba
száraz ág hull. A száraz ágak hullnak (*Bánat*)

Térjünk vissza a Radnóti *Tajtékos ég* c. verséhez — a József Attilától vett utolsó idézetek úgyis ennek a versnek a kiemelt részletével mutatnak bizonyos rokonságot.

A „motozás”, az ág rezzenéseinek-moccanásainak észlelése a költemény által megjelenített cselekményben különös csönd uralkodásának idején történik meg: „Neszekkel teljes, langyos csönd ölel, mint születésem előtt”. Ismert József Attila-i állapot ez — vagy legalábbis: annak a rokona. Az *Alkalmi vers...* szereplője „sok lágy levegő locsolgat”-ását érzi, (ott nézi a levelek játékát, ott észleli „a homály pamutlombjai”-nak ingását is) a *Levegőt!*-é „langy sötétség” bársony permetegében észleli földre lehullt levelek zörrenését (s ennek fájdalmas jelentését), akár a *Külvárosi*

hatáson alapulnak, akkor még inkább *rokon alkati sajátosságoknak a megtestesülései*. (E rokon költői alkati pedig részint a kor, részint a személyi adottságok-körülmények hasonlóságában gyökerizik.)

éj-nek alkonyi homályba merülő konyhában nézelődő alakja az apró tárgyak mocorgását. — Félelmes titkok sejtelve, születés előtti öntudatlanság szintjének ősi kapcsolata a külvilággal: ez a *Tajtékos ég* egyik szférája. A másik: a fegyelmezett, hűvös pontossággal való világot-fölmérése. (V. ö.: József Attilánál: „Tengerem ölelő karok meleg homályú, lágy világa. Egem az ésszel fölfogott emberiség világossága” — *Már régesrég...*). Ez utóbbi ölt testet a rövid, szabatos mondatokban, a „megértem azt is, ezt is” tárgyias józanságában, a „nem vagyok gyáva, gyöngye sem, csak fáradt”, a „Cigaretta sodrok magamnak, lassan, gondosan. Élek” higgadt önmagával-szembeszézésében, önmegfigyelésében — mely egyszersmind az ellenséges erőkkal való szembeszállás némely mozzanatát is magában hordja. A „megállok itt a fa tövében... Hallgatom” másként is József Attilát idézi. (A „mint születésem előtt”-hasonlat kérdéskörét később érintjük.) Ő is ott nézett szembe mindazzal, amivel szembe kellett néznie, „Hol a homályból előhajol egy rozsdalevelű fa” (*Téli éjszaka*), ő is ilyen, örködni állítottak jelzéseinek fegyelmezettségéhez hasonló szűkszavúsággal szól ugyanitt: „Mérem a téli éjszakát. Mint birtokát a tulajdonosa”, másutt: „Ülök. Virrasztok” (*Falu* — Ez a szerkesztésmód egybevág József Attila *Dal* c. versének zárásával is.) Radnóti viszont majd később — vaksin araszolgtatván a papíron — ad hírt virrasztó önmagáról, a *Hetedik ecloga* soraiban: „Csak én ülök ébren...” (József Attila a „langy este”, a „lágy borongás” hangulatának való magát-odaadás lehetőségét elutasítva, égbre röppenő remények tragikomikumát észlelve jutott el idáig, Radnóti az esteledés mindent mintegy „lebegő”-vé tevő hangulatában képes meglátni és megláttatni a képzelet-, az álom-kínálta szabadulás groteszk jellegét, s helyette az éber figyelés magatartását magáévé tenni.)

Ez a kettőség a két költői életmű rokon sajátosságainak talán a legfontosabbja. Az éberség „vonulata” éppúgy ott van az idézett versnek az egészében, mint ellentétéé, a „suhogó álmok” világáé, s az ellentét még erőteljesebben szembesítődik a *Levél a hitveshez*-ben: ott mondhatni az egész versstruktúrát ez határozza meg. Egyfelől felködlő emlékek, álmok, talán a gyermekkort idéző, a gyermekkorban hitt csodák és a jelenben megújuló csoda-hitek — másfelől a hallgatás hűvös figyelme, az elmének még önmagára is ráirányuló, a lelki mechanizmus mozgásait is pontosan megláttató fegyelmezettsége. „Ha kell, bíbor parázson, ha kell, zuhanó lángok közt varázslom majd át magam” — vallja végül az érzelmi-indulati fűtöttség sugallatára, amíg „a 2×2 józansága” ismét szavát nem hallatja benne. *Ellentétes* (hiszen azt írja: „hull rám”), de egyszersmind *erősítő* (hiszen „s” kötőszavakkal jut el folyamatosan, egyetlen lendülettel idáig a „varázslom”-tól) a hatása ennek a „2×2”-nek. Radnóti előtt csak József Attila fogta ehhez hasonlóan egységbe ezt az ellentétet, egyik nagy versének, *A város pereménnek* súlyos záróstrófiában: „A költő... az adott világ varázsainak mérnöke...” Aligha lehet hát pusztán véletlen annak forrása sem, hogy a „valóság voltál — álom lettél újra” kettőségében, a jelen valóság és a képzeletben jelenné színeződő múlt egymást váltásának ritmusában mintha az *Ódában* költői testet kapó szemléletváltás újulna meg: „Az úton senki, senki. Látom hogy meglebbenti szoknyád a szél... És a törékeny lombok alatt... ím, újra látom...”

Ehhez némiképp hasonló kettőség ugyan másoknál is van, ilyen határozottan, az ellentétet ennyire szorosan és tudatosan egybekapcsolva azonban aligha leljük meg. A jelenleginél lényegesen szélesebb körű kutatás pedig valószínűleg még azt is kimutatná, hogy maga ez a bizonyos „mások” sem csak úgy általánosságban volna megemlíthető: a huszadik századi magyar lírának egyik sajátossága, hogy egyfajta lírai realizmusként jellemezhető áramlat alakult ki benne a fejlődés során: a lélek legszertelenebb csapongásait egyszerre kifejező és ábrázoló, a szubjektív élményt

közvetlenül továbbad, de azt objektíve mindjárt mintegy „a helyére tevő” költészet.* (Az említett költőkön kívül különösen a késői Szabó Lőrinc és Illyés Gyula költészete érdemel ebből a szempontból figyelmet. — Az önmegfigyelésnek egyik megnyilvánulása egyébként a versalkotási folyamat némely mozzanatának néha már borzongatóan hideg rögzítése is. József Attila pl. azt írta le a *Ki-be ugrál...* sorában, hogyan éli föl azt, „mit úgy hívtam: én”, az alkotási folyamatban, „amíg elkészül ez a költemény”. Radnóti azt nézi döbbenetesen a halott Babitshoz írt versben, „Hogy összetörte már a fájdalom, nézd, ezt a költeményt is”; „férgek között élek én, ott készül e költemény” — írja majd a *Gyökér*ben. A *Ki-be ugrál...*-nak „Költemény... televény” — egybecsengése is megvan Radnótinál az *Ősz és halál* végén.)

Más mozzanatokra is érdemes azonban még fölfigyelni. „Szorgos halál kutatja ezt a kort” — olvassuk a más szempontból már vizsgált *Tajtékos ég*ben, mindjárt a második sorban. József Attilának *Elmaradt ölelés után* c. költeményében ezzel rokon élményt kifejező, pontosan így fölépített mondattal találkozunk — csak a szavak mások: „Makacs elmúlás tolja a világot”. (A „szorgos” és a halál-képzet összekapcsolása is megtalálható egyébként az *Ódában*: „szorgos szerveim, kik újjá-szülnek napról napra, már fölkészülnek, hogy elnémuljanak”.) A két mondat közül a József Attilaé erősen kötődik az idő-problematikához, mely József Attila életművében annyira fontos szerephez jut. Kevésbé figyelt föl eddig a kutatás arra, hogy az idő motívuma milyen sűrűn tér vissza Radnótinál is, mégpedig hasonló nyelvi formában. A „makacs elmúlás” időképzetével rokon a Radnótinál szereplő „folyton gyűrűző idő” (*Hasonlatok*); „rémitő gyermekét szoptatja nappal, éjjel szederjes mellén a dajka idő” — olvassuk az *Őrizz és védj* sorában „hűvöset lehell a hús idő” a *Piranoi emléke*ben, „megáll a támolygó idő”, „új ségyszent rő szívembe az idő,” „motoz a surrogó idő” — olvassuk máskor (*Törvény, Elégia, Hajnaltól éjjelig*). A Dési Huber Istvánt búcsúztató sorokban a „munkáló idő” szókapcsolattal találkozunk. „Miért vett mégis karjára az idő” — kérdezi a *Negyedik ecloga* elején, hogy majd eljusson a törvény megfogalmazásáig: „emel s leejt a hullámozó idő”. Az *Eszmélet*ben József Attila a képzelet erejével kívánt szembeszállni az idő törvényével (ez egyébként az említett képzelet-valóság-kettőiség problémakörhöz is kapcsolódik): „fölkéreshetnéd ifjúságod” — írja. „Talán, ha gyermek lennék újra” — kezdi Radnóti is a *Tajtékos ég* után keletkezett *Talán* c. versét. A tekintetével szabadulást keresőn az ég felé forduló József Attilát az döbbenetete rá a menekülés lehetetlenségére — arra, hogy itt „a vas világ a rend” — hogy „a csillagok, a Göncölök úgy fénylenek fönn, mint a rácsok a hallgatag cella fölött” — Radnóti úgy látja, hogy egy pillanat csupán a képzelve átélt szabadulása: „a rend hálója enged, majd újra összezárul”. (A sor József Attila-i hangvételére Bori Imre könyve is fölhívja a figyelmet. — A rács és a háló motívumának összefüggéseire több József Attiláról szóló

* Talán nem árt ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy az utolsó *Razglednica* időnkénti eredzetése — mely szerint ebben sorsának valamiféle vízióját örökölte meg Radnóti — semmiképpen nem lehet helytálló. Ezek a versek — címük és pontos keltezésük is erre utal — hűséges beszámolók megtörtént eseményekről. Nyoma sincs bennük a képzelet csapongásának. Azokban a késői Radnóti-versekben, melyekben az enyhén szürrealisztikus vagy éppen idillt festő látomásoknak szerep jut, ezek realisztikus keretbe ágyazottan — tehát *mint látomások* — jelennek meg, a negyedik „razglednica” viszont egyértelmű határozottsággal megtörtént eseményre utal, nem látomásra. Minden bizonnyal az erőltetett menetek egyikének részletét örökölt meg: egyik társának halálát, aki mellé ő is odazuhan, de ő — amint ezt kísérője észrevette — még föl bírt állni, ezért nem lőttek agyon. A vers a maga módján — a ciklus többi darabjához hasonló módon — zárt, kerek egész, nem töredék: a halállal való közvetlen és majdnem végzetes találkozás teljes története, nem pedig saját majdani kivégzésének előzményeiről ad képet.

tanulmány — így a Magyar Irodalom Történetében szereplő is — figyelmeztet.) Ugyanebben a versben találkozunk a késői József Attila-lírában olyan döbbenetes erejű megfogalmazást nyerő „világhiány” ill. „táguló úr”, „üres úr” élményének újrafogalmazásával is: „A világ egyre tágasabb.” (Már a *Járkálj csak, halálraítélt!*-ben is így kiált Radnóti: „zsugorodj, rettentő világ!”) A „gyermek lennék”: a meg-hittebb viszonyok, ösztönös kapcsolatok szintjére való visszavágyás élményköre köt vissza a léttől való ösztönös riadalmak élményköréhez. (E problémakör közös voltára Tolnai Gábor is felhívta a figyelmet. — A „mint születésem előtt” hasonlattal már az előbbieket során is találkoztunk.) A *Negyedik eclogának* (melynek szóban forgó elemei *Előhang egy „monodráma”-hoz* cím alatt más változatban is szerepelnek) kezdősoraiban a képzelt-fölidézett csecsemő- ill. magzat-élmények homályából csap föl a tiltakozás: „Üvöltöttem, nem kell a világ! gorombai!” Nem idegen ez a — másutt is „ordító-toporzékoló” — József Attila *Késői siratójának* a fájdalomtól szinte sikoltva vádoló szavaitól, melyekkel anyja ellen fordul, aki őt önnön életé árán életre szülte-nevelte: „...Kértem én?!” És mégis ott van az öntudatlan lét lágy homályába való visszavágyással szemben az ész, a tudatos értelem vállalása. Radnótinak is egyik legmegdöbbentőbb — bár halkán tárgyias hangú — vers-zárása az, mely szerint „bomlik az értelem” (*Nyugtalan őszül*), az elemzett *Talánban* pedig így kiált (vagy talán inkább fohászkodik?) végül: „És mégse hagyj el, karcsú ész!” S ha József Attila a szürkület homályában valami szilárdat, saját tudatának bomlásával szemben az értelmes ember-léthez segítő keresve a jambus „fogódzó”-jára talál (a *Szürkületben*) Radnóti a láger emberpusztító-aljasított világában utasítja el magától még a hangulatokba feledkezés magatartását is, fegyvermeztet versformát alkotva: hexameterekkel is hidat keres és épít egy olyan világhoz, ahol megértik a művében testet öltött etoszt, a kultúrát magától el nem vető embernek a szavát. A legnemesebb értelemben vett „szép szót”.

Nehéz ellentálni a csábításnak: számbavenni az összes lehetséges analógiát, mind a látás- és alkotásmód alapjellegzetességeit, mind az apró részleteket tekintve. József Attila szavai szerint „szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szívemben a halál” (*Levegőt*), Radnótinál az „érik bennem, kering a halál” (*Előhang egy „monodráma”-hoz*”), sorral találkozunk, ennek jelentését tartalmazza a „szívemben nő az árnyék” sor is (*Alkonyat*), akár a „szívemben lágyan szendereg a folyton késülő halál” (*Alkonyi elégia* — Távolabbról rokona ennek az *Álomi táj* befejezése is.) A „Nézd a világnak apró rebbenéseit”-záró sor (*Eső esik...*) mintha az „alszanak... ostorok csizmák, kések. Lombok közt a tiszta, tág közök. S a levélrések” (*Falu*)-zárásban testet öltött szemléletnek lenne a programszerű megfogalmazása. A kedvese hús tenyerének vonalait kutató, „karcsú képzelet”-tel bokája erezetének vonalait felidéző költői én megnyilatkozásai (*Tétova óda*, *Virág*) és azéi között, aki a vizes poháron kedvese tenyerének erezetét csodálja (*Óda*) ne volna figyelmet érdemlő hasonlóság? Hiszen a *Tétova óda* szerzője is „szerelme rejtett csillagrendszerét” akarja feltárni, s a „nyüzsgő s áradó lét”-hez, „biztos és örök” dolgokhoz érzi hasonlatosnak a szeretett nőt. A *Talán...* végső fordulatának kezdése nem rokon a *Hazám* utolsó szonettjének első felével? A „bomlik a tér fölött a szürkület” (*Cartes postales — Place de la Notre Dame*), a „zizegve bomlik bánatom” (*Koranyár*) nem józsefatillai versrészletek ízet idézi az emlékezetbe? Az oszló „könnyű és ezüst” füstől szóló sorok (*Emlékeimben*) nem józsefatillai elemeket variálnak? „A jó halál kegyelmét” várás szava nem az „emlékezni és meghalni is jó lesz”-nek valamilyen távoli visszhangja? És vajon a *Flórához írt Hexaméterek* — melynek utolsó sora: a „beleborzongok, látva, hogy nélküled éltem” távolról egybecseng a *Hetedik eclo-*

ga „nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár” zárósorával — nem az eclogák előhangjául írt *Száll a tavasz* kezdő képeiben nyer folytatást?

Egyértelmű pontossággal aligha lehet megválaszolni ezeket a kérdéseket, mint ahogy más, itt föl nem sorolt kisebb-nagyobb hasonlóságok esetét sem. Idővel azonban bizonyára továbbjut ezeken a pontokon a kutatás — a közvetlen *hatás*-kutatás is. Annak bizonyítására azonban talán az itt elmondottak is elegendők, hogy — jelentős különbségeik ellenére — a két életművet a tágabb értelemben vett *irodalomtörténeti folytonosságnak* mindenképpen erős és fontos szálai kötik egymáshoz, e szálak száma pedig lényegesen nagyobb az eddig számon tartottakénál.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK, BESZÁMOLÓK

RÉGI MAGYAR ÍRÓK
ÉS PRÉDIKÁTOROK KIADATLAN LEVELEI

II.

Bakai Péter varannai prédikátornak Várday Katához írott négy levelét közöljük alább; ennyi került elő a Nyáryak hagyatékából.¹

A levelek íróját egyháztörténeti szakirodalmunk alig ismeri. Weszprémi István XVIII. századi orvosi életrajz-gyűjteményének egyik jegyzetéből tudjuk, hogy Wittenberg neveltje volt: 1589-ben többek között Ceglédi S. Jánossal együtt iratkozott be az egyetemre.² Zoványi Jenő teológiai lexikonában nem szerepel, de megtaláljuk nevét *Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett* c. nagyfontosságú közleményében.³ Ennek adatai szerint 1612. nov. 20-án és 1615. nov. 21-én Varannón felvette a tizedből járó papi illetményt. E szűkös adatokat a levelek életrajzi vonatkozásaival egészíthetjük ki. 1615. nov. 16-án kelt levelében 52 évesnek mondja magát, így 1563-ban kellett születnie. Ugyanitt arra is céloz: „immar nyoltsz egész esztendeje leszen”, hogy Várday Kata egyházi szolgája „az ket helyben” — ti. Királyhelmecen és Varannón —, eszerint 1607-ben lépett szolgálatába. Előrehaladott korából és a Varannót korábban birtokló Ecsedi Báthory István buzgó emlegetéséből azonban bizvást következtethetünk arra, hogy már korábban is Varannón teljesített egyházi szolgálatot.

Levelői több szempontból tarthatnak számat az érdeklődésre. Az első szabályszerű receptlevél, Bakai Péter eszerint tehát az orvoslás tudományához is értett. A régiségben ez nem különöség, hisz nem egy híres orvosdoktor — mint pl. Ceglédi S. János — egyben prédikátor is. E Bakai-levél a Nyáryak hagyatékának értékes

¹ Előző közleményünk (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VII. 1967. 49—51.) óta XVII. századi magyar nyelvű utazási levelek Boroszlóból, Frankfurtból, Velenceből és Rómából címmel dolgoztunk fel öt levelet: Sajtó alatt. Ezek közül Janki Törös János (Várday Katához, Boroszló 1623. júl. 10. Nr 10922., Frankfurt 1623. aug. 5. Nr 10921.) és Kisvárdai Eh Mihály (Nyáry Istvánhoz, Róma 1638. jún. 23. Nr 07541.) levelei származnak a Nyáry-anyagból. Újabb adatok az 1632-es felső-magyarországi népi mozgalmak történetéhez, valamint Ceglédi S. János recept-levelei a XVII. század elejéről c. közleményeink azóta megjelentek: Szabolcs-Szatmári Szemle 1968. 2. sz. 65—74. (Kis-Kaposi István Bedegi Nyáry Istvánhoz, Királyhelmece 1632. márc. 26., ápr. 5. Nr 7687 a—b). és Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica 42. 1967. 236—242. (Várday Katához, Ecsed 1608. dec. 7., 1612. ápr. 23., 1613. febr. 20., ápr. 4. Nr 10274—10277.). A teljesség kedvéért megjegyezzük még, hogy A Bedegi Nyáry familia nyomtató mestere: ifjú Klösz Jakab címmel (MKSzle 1966. 331—338.) e leveleket közzeltük: Kovácsnai B. Imre Telegdy Annához, Szépsí 1623. máj. 31. Nr 09586 a., Pataki Imre Várday Katához, Odera-Frankfurt 1623. aug. 3. Nr 10761., Ifj. Klösz Jakab Satho Istvánhoz, Bártfa 1624. márc. 25. Nr 08526., Gnostius János Telegdy Annához, Varannó 1624. dec. 21. Nr 09527.

² Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Első rész. Ford. Kővári Aladár, Bp. 1960. 385—387.

³ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerk. Zsinka Ferenc. XIII. évf. Bp. 1928. 139.

orvostörténeti anyagát egészíti ki, amiből eddig Ceglédi leveleit adtuk közre.⁴ 1615. nov. 16-án kelt második levele mindegyiknél nagyobb igénnyel készült, tárgyi gazdagságával is ez a legértékesebb. A hétköznapi kérdést — hogy ti. patronája engedélyezzen neki egy házvásárlást — stílusban is emelkedett, hosszú erkölcsi-teológiai fejtegetés előzi meg az adakozásról. A biblián kívül Arisztotelész etikájára s „bölcz Ethicusoc”-ra is hivatkozik, és közeli valóságos példaként Varannó előző urát említi: Ecsedi Báthory Istvánt, akihez Várday Katát és a Nyáryakatszoros kapcsolat fűzte.⁵ Nagyon érdekes, hogy Szepsi Csombor Mártonnak a Nyáryak megrendelésére készülő erkölcsstanító könyvecskéjében, az 1623-ban kiadott Udvarí scholá-ban is feltaláljuk Báthory István nevét — s épp úgy, mint varannai prédikátor-elődjénél, az adakozás exemplumaként. *Az te javaidból mértékletes adakozó légy*, — mondja a XII. intés, ahol egyéb példák között ezt olvassuk: „Az Istenben bódoghul ki mult idvözült Bathori Istvánról mikor feletkeznek el az ő iámbor szőlgai, kiket életében némellyket pénzelt, némellyket faluval, némellyket szép drágba öltözetten, némellyket szép tisztel latogatot vólt megh? soha nem lészen el feleytésben adakozása miatt.”⁶ Bakai szóban forgó levele záradékul a varannai protestáns templom lehetséges elfoglalására céloz, 1616. dec. 13-án pedig már arról tudósítja Várday Katát, hogy a barátok Homonnai Drugeth György udvarából megfenyegették, a pápista udvarbíró fegyveresei pedig feltörték a tornyot, aranyos misére harangoztatnak, s karácsonyra kilátásba helyezték a szentegyház végleges elvételét. Erre valóban sor is került; a későbbi eseményekről több, Várday Katához címzett levél tartalmaz érdekes adatokat.⁷ Az ügyet az 1619. szept. 11-én megnyílt pozsonyi országgyűlés is tárgyalta, ahol „Az helvetiai Confession levő magyarországbeli eklézsiáknak tanítóinak” beadványa egyéb elfoglalt templomokkal együtt a varannai visszaadátását is követelte. Ez — Szepsi Lackó Máté egykorú krónikája szerint — „a nemes ország-nak három statusi” által „articulusba íratattott”.⁸ Mivel 1620 őszén már Szepsi Csombor Márton volt Varannó magyar prédikátora, a templom nyilván visszakerült a protestánsokhoz. S valószínű, hogy ekkorra máshová távozott onnan Bakai Péter is, avagy pedig már kiműlott ebből a világból.

⁴ A levelezés egyéb orvostörténeti vonatkozású darabjai: Ecsedi Báthory István Várday Katához, Ecsed 1598. nov. 12., 14., dec. 22. Nr 10207, 10209, 10205.; Doctor Martinus Hirundo Várday Katához, Munkács 1920. márc. 25. Nr 10538.; Telegdy Anna Várday Katához, Kassa 1622. márc. 22. Nr 10867.; Spielenberger Sámuel medicinae doctor Telegdy Annához, Lőcse 1633. okt. 2. Nr 09773.

⁵ Lásd erről a bevezető tanulmányt a Szepsi Csombor Márton Összes művei c. kritikai kiadás élén. Sajtó alá rendezte Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Bp. 1968. Régi Magyar Próza Emlékek I. 64—65.

⁶ Uo. 354.

⁷ Szögedi Jánosné, Sárospatak 1617. aug. 7. Nr 10505.; Homonnai Drugeth György, 1618. aug. 14. Nr 10505.; Thurzó Imrée, Bicske 1618. okt. 10. Nr 10937. Részben ezekhez az eseményekhez kapcsolódott bizonyos Dániel és János papok, a varannai magyar, illetve szlovák templom prédikátorainak vizsgálja. Az erről szóló levelek Várday Katához: Homonnai Drugeth Györgyné Nádasdy Katától, Varannó 1617. márc. 13. Nr 10627.; Bánci Jánostól, Varannó 1617. máj. 29. Nr 10181.

⁸ A Szepsi Lackó megőrizte szöveget ld. Erdélyi Történelmi Adatok. Kiad. Mikó Imre. III. köt. Kolozsvár 1858. 239—240, 241. Húsz évvel később Varannón hasonló események történtek: 1639-ben Homonnai János és Eszterházy Dániel katolikus udvarnépe követelte magának a varannai „felső templomot”. Vö. Zoványi Jenő: Miskolczy Csulyak István zempléni ref. esperes (1629—1645.) egyházlátogatási jegyzőkönyvei. Történelmi Tár 1906. 306—307. S el is vették a pápisták újra, mert 1640. febr. 7-én Csulyak István már az elvétel ellen tiltakozott a zempléni megyegyűlésen. Vö. RMKT XVII. 2. 315.

1.

Bakai Péter levele Várday Katához. Királyhelmece, 1608. okt. 20. Nr 08010.

Az Keresztyeneknece Kegyelmes orvossa az Szent Jehova Isten keonyeorwlyon Aszszonyom az Nagsagod szerelmes Magzatin es gyogycza meg eo feolsege eo Nagsagokat.

Amen az WR Jesus Christusban

Nagsagos Aszszonyom az Nagsagod melto es szwgseges paranczyolattya szerint im kwltem valami port negitszere valot, az az negy embernek valot vgy hogy ha egytszer nē hasznalna, maszoris eo Nagsagoknac meg kely adni. Azert az egyic Aszzyonac ennee az pornac negyed reszit kel adni masiknac harmadic reszit, vgy hogy az ket resze maszorra maradgyon ha kellyetic. Ezer embert Nagsagos Aszszonyō, magamot, hazam nepit sokszor gyogyitottā meg ezzel az porral. Bizonyos orvosaghis Isten aldasa altal ha seresbwł⁹ nem leoli az hideg leles az embert. Igy kely elni velye: mikor az hideg leles el leoli eo Nagsagokat akor egyiknekis egyic reszit, masiknakis masic reszit, az eleott seorpenyoczebe negyed reszre osztvan, tiszta kalanban fa kalanban kely teolteni, arra ereos etszetet, az port kevergetni kely az keōs hegijvel. Az por peoseog es mind addig sē kely oda adni, meglen az peosgestul meg szwnc. Osztan eczetestul porostul igyak meg. Ha felyeo¹⁰ hogy visza adnac, ottan Aszzyonō etszetes ruhaczkat vigyek orok ala. Az vitan hogy meg iszak, Nagsagod takartassa iol be eeket, de innyok arra ne adasson Nagsagod. Es Isten aldasa altal hasznal. Itelem, hogy nē nehezseg, hanem syncope¹¹ essic az egyic leany Aszszōra, az nagy nehez hideg lelesnec mergitūl. Mind az altal basa rosanac az gyeokeriben es szemibē nē art nyakara keotni. Avagy gywreott, az melybē igaz smaragd kw vagyon: Avagy alces¹² keormeo gywreott. Az Vr Isten szent Fia kedviert keonyeorwlyō eo Nagsakogon, reghi io egessegeket meg advan, es Nagsagodatis egessegeckel meg eorvendeztetren.

Datum Helmetiszini ex oppido V[est]rae Magnificentiae Anno redemti orbis 1608 Octobris. 20 die D.

P-S. Nagsagod tellyesseggel az bor italtul mig megh gyogyulnac el foghja, mert az bor ital gywlasztya es eoregbiti az hideg lelest: hanē feot vizzel ellyenec. etc.

Nagsagodnac alazatos
egyhazi szolgaja Bakaj
Peter.

Kivül: Az Tekintetes, Nagsagos Nyari Pal de Bedeg, bodog emlekezetteo Vrunknac, Istenfeleo Eozveginec az Nagsagos Vardai Kata Aszonnac, nekem minden koron Isten szerint valo Patrona Aszzyonmnac adassek Kis Vardaj Varban.

2.

Bakai Péter levele Várday Katához. Varannó, 1615. nov. 16. Nr 08011.

Alazatos szolgulatimnac es imadsagimnac ayanlása vitan, kevanoc Nagsagodnac az Fölseges Mindenhato WR Istentől, az Jesus Chrs altal, kevensagi szerent mennyei

⁹ A sérés jelentése a régiségben: „sérülés, fájdalom”. Vö. NySz II. 1545.

¹⁰ felyō olvasd: félő.

¹¹ ájulás

¹² „Az alces egy számárszabású vadállat...”: jávorszarvas — olvassuk Apácai Csere János Magyar Encyclopaediájában. Kiad. Bán Imre. Bp. 1959. 238.

es földi közbe szakasztatlan ayandekokat, szent lelec ayandekinak bösegit, jo egesseseg, hoszsu ideiglen valo szerentses es bodog alapatott, mind az Nagsagod szerelmessivel egyetemben, meg adatatni.

Nagsagos es Kegyes indulattó Patrona Aszszonyom helyes minden tisztesseges es szükséges bö adakozók felől amaz bölcz Ethicussoc mondasa: *Omne bonum est communicativum Sui*. Minden io magat közlendő. Meg alhate ez? Felőtte igen meg-alhat sok keppen. Mert az Isten jo: sött leg főb jo. Ime hat Angyalokkal, embereckel, lathato es lathatatlan teremtet allatival közli minden javait, annira hogy az ő egyetlen egy szerelmes Fiat sem tarthatta meg e vilagtol. Hol pedig ő Szent Fölseginec mennyen es Földön s-minden helyekben az szantalan sok szörő javaj, az kiket mindeneknec ki osztott? Az Jesus Chrüsis jo leven, kikkel nem közli az ő üdvösseges halalanac aldozattyanc javait s-erdemit? Az szent lelekis jo, szeles e vilagő mellic hiveckel nē közli az ő vigasztalasi? Jo az Teremtet Nap, es azert szeles e vilaggal közli az ő vilagos-sagat. Tenger az ő vizeit, Föld az ő gyümölczöit. Angyaloc az ő io szolgalttyokat. Czaszaroc, Kiralyok, Fő Vrak, Aszszonyok, Fő emberek valakic iok voltak s-mostis iok: de Istentől vött marhajokat egykekeketis [!] közlöttec s-mostis az jok közlic. Es azertis az Bölcz Aristoteles mondasa szerint *Ethic[orum] lib[er] 4.: Gratia et laus dantes no[n] accipienter sequitur*, az diczeret es az felmagasztalas az adokat es nē az revőket követti. Azert tagyon io hirek nevek ez szeles eghnec ki terjesztetett satora alatt lakozok között.

Illyen volt Orszagunkban nagy sokac között, az bodog emlekezettő az Nagsagos Nyir Bathori Istvan Vram, az kinec io voltanac s-bő adakozasanac jo hire neve mindē fele el hatott volt. Nagsagod ennec az fenesegecs Familianac (mellyet hogy az Wr Istē mind öröcke meg tartson, kerem ő felseget az Jesus Chrüs által szivem szerint mindē imadsagimban!) igaz s-törveny: sött természet szerint valo maradeka. Miert irom ezeket, rövideden magamot meg magyarázom Nagsagos Aszszonyom. Ketseg nélkül, ő nagy Istenere felelemmel meg ekesítettett Nagsagos Aszszonyom s-Patronam, olvasta Nagsagod az moises Propheta irasiban, hogy az Wr Isten még akkor, [mellette a margón: Deut. 32. v. 8.] mikor az el szélétt Adam Fiait e vilagra boezatta, mindeneknec bizonyos helt assignalvan, hogy ő fölsege az Chanaan földit, az Sidoknac örökseg szerint rendelte volt: noha bizonyos es igaz okokert sok szaz esztendeig nem adta volt az nekiek: Igy Nagsagos Aszszonyom, hiszszem, hogy az Wr Isten maradekimmal egyetemben rendelt ennekemis valahol celat: de azt ennekem 52 esztendeig még megnem adta s-ki nem mutatta, hol, mitsoda helyen? S-ki által? Maga ez kivüls bizonyosson hiszszem, hogy ő fölsege meg adgya. Mert ha Rokaknac lyukakat: vadaknac barlangokat: madaraknac fészkeket, hangyaknac bolyt, egyéb csuszó maszo allatoknac földbē boltoczkakat s-minden embereknek az földet, engemetis módő ő Fölsege azok között ki nē rekeszt hazam nepivel egyetemben: Ha pediglen azt nem ernemis, amaz szep beszedel vigasztalom magamot: Az kinec e vilag nem szalasa: annac menyország hazaja. De mint hogy nem egyszer s-mind löttünk e vilagra: sem azon egy állapotra allatattunk benne, az ő böltsege szerent, celakat ad azoknac, kiket ideig e vilagon meg hagy. Ehez kepest immar szinten vensegemnec (mert az előtt attól az Egyhazi es Isteni felelmem tiltott) idejn, valamelly haznac meg szörzesibē, futatvā gondolatimat, mellic WR, aragy Aszszonyallatt tetszenenec az elő Istennek ennekem es az en maradekimnac szalast adni. Az bizodalomnac pedig lelke egyedül arra indított engemet, Kegyes Patrona Aszszonyom, hogy nagsagodnac supplicallyak:¹³ holot immar nioltsz egész esztendeje leszen hogy Istennec kegyelmesegiből es Nagsagodnakis hozzam valo jo kedvéből nagsagodnac Egyhazi szolgaja vagyok az ket helyben. Az olta fogva nemis

¹³ Szenci Molnár Albert szótárával fordítva: aláztatosan könyörögjek.

kevankoztam ki az Nagsagod Patrociniumjaból. Annac okaert Isten vtan kihez bizhatnā inkab mint Nagsagodhoz? Ez elöt az Istenben el alut Bathori Istvan Vrunck allattudos, kedves emberek s-Tanitoc, ha csak harom negy esztendeig de szolgaltanak ioszagabā, es ha masuva nem mentek, hanem kertire meg maradiak, avagy ayādekon, avagy pedig mas iobagyatul pinzeken meg vöit hazat meg szabadosította kaptalanban. Olly irgalmas Patronus Vra volt ö Nagsaga az szegeny Egyhazi rēdnec, az töb Rendek közzött. Immaran pedig az öt Eszes Szüzeckel Chrūs Jesus elejebe költözött Vrunck¹⁴ Nagsagod, természet szerint valo öröckösse s-igaz Attya fia. Annac okaert ioszagos czelekedetibenis hiszszuk es remenlyuk nagsagodat öröckösnecc lenni. Annac okaert az töb alazatos es hiuseges szolgai között Isten vtan Nagsagod vesse kegyes szemeit en reamis az en maradekimmal egyetembē. Nem kerek ingyent: sem olly dolgot, az melly nagsagodnac karara következnec, hanem Helmszē nagsagod ioszagaban, pinzemen mastol olly hazat, az kinec szabadsaganac meg tartasa es meg erősítése, (mind iure haereditatis mind vicin[ia]tis,¹⁵ es azertis mindeneknec elötte Nagsagodat akartam felöle meg keresni, nagsagod böczületit meg advan) nagsagodat illeti, azon Nagsagodvan [!] alazatosson es bizodalmosson könyorogven, hogy nagsagod Istenhez valo jo indulattyaból es hozzam valo io akarattyabólis, olly kegyelmessen czelekedgyek velem, mint az üdvözült Vrunck az bodog emlekezettö Bathori Istvá Vram czelekedet vala azzal az hazal, az ki annac elötte az arat le tevē, az Attyanac Kallaj Mihaly nac akorbeli Helmszē Praedicatornac, az kinec en a Fiatöl az Nagsagod engedelmiből meg akarom venni, személye szerint minden szabadsagaval egyetemben leleszi captalonban be vallotta vala: es az vtanis Fianac Kallaj Andras deaknac Keresztesnel taborbā levē, vjjobbā meg vjittotta vala. Az az, az mint en hozza tenek felegseges arat saját pinzemel meg adā az Andras deaknac, nagsagod szabadsagat az keppē ki vallana Captalanbā, mint az Bathori Istvan Vrá ö nagsaga, nevemre es maradekimra azt forditvan, az mint ez nilvan meg tetszic Andras deak igassagaból. Kiert az mennec Földnec aldot Istenere, aldgya meg Nagsagodat öröcke, minden szerelmes maradekival egyetemben. Amen az Wr Jesus Chrūsban. Ez elötis az ā haz, az mint meg iram Kallaj Mihaly praedicatore es az ö maradekije volt, mostis Nagsagodnac KeGYELMES akurattyabol meg szolgálnā, szallanna praedicatorra es az ö maradekira. Ebben valo kedveskedesit Nagsagos Aszszonyom, es io valaszt varvan mennel hamarab lehet, Nagsagodat ayanlom az elö Istennek az ö oltalmanac es öröc vigasztalasanac, mind az Nagsagod szerelmesivel egyetembē es Vdvaraval! En magamis személyē szerint Nagsagodat enni esztendök vtan meg latogattam volna, de mindē nap az Strasan kely allanunk az ostromlo Baratoc es Lengyel Papistac ellen. Nem tudom nagsagos Aszszonyom mint leszē dolgunk, ha az Isten es Istē vtan Nagsagod altal batorsagosocka nem tetettünk. de ha chrūs velönk, senki ellenönk, még az pokhalois erős kö fal környüllönk. Ha nagsagtokis Isten által oltalmaz, nem art az alazatos Juhoknak az havas Eördög.¹⁶ Költ Varanon Anno D[omi]ni 1615. XBRIS 16. D.

Varanai lelki Tanito
Bakkai Peter Nagsagodnac
 alazatos Egyhazi szolgaja
 es Caplanya.

¹⁴ Az öt eszes szüzek a bibliában szerepelnek: Mt. 25. 1—13. Példázatuk elterjedt motívuma a képzőművészetnek is; ábrázolásuk már a katakombákban fellelhető.

¹⁵ örökség jogán; a szomszédság jogán.

¹⁶ A havas Eördög kifejezés különösnek tetszik; talán valami szólás lehet (a fekete ördög fehérre festi magát?), vagy pedig elírás ravas (ravasz) helyett.

Kívül: Az Tekintetes, Zazlos es Nagsagos bodog emlekezettő Nyari Pal Vrunknac de Bedeg, meg hagyatott keserves: de az Nagy Istenben bizo Eozvegy Tarsanac, Vardai Katta Aszszonnac, ennekem minden koron kegyes es bizodalmas Nagsagos Patrona Aszszonyomnac, adassek kis Vardai Varban.

3.

Bakai Péter levele Várdaj Katához. Varánnó, 1616. okt. 5. Nr 10174.

Alazatos Szolgalatomnac es imadsagimnac ayanlása vtan, kevanoc az Attya Vr Istenitől az Jesus Chr̄s által Nagsagodnac egesseges, bekesseges es jo szerentzes hoszszu napokat, Szent Leleknek jelen valo vigasztalásával egyetemben.

Nagsagos Aszszonyom, noha módom lőtt volna szükségese s-el mulhatatlan dolgaim-ről Nagsagoddal valo beszélgetesemben: mind az által tudvan s-latvan az Nagsagod nagy keserősegit es soc dolgait, irasomra halasztottam. Nagsagod rea emlekezhetic, ez előttis levelem által meg talaltam vala nagsagodat, hogy nagsagod ioszagaban nevezett szerint Helmszen, nagsagod kegyes engedelmiből, mint hogy nagsagod Isten engedelmiből, kijert legyē ō fölseginec hala, abban természet szerint valo örökös Vri Aszszony, engedne egy hazat vennē, az en maradekimmak szükségese meg maradasokert, magamatis pediglē holtom napiáig nē tudom mire jutatt az io Isten. Ackor nagsagod halasztotta vala böczületes levelibē ide fel jovesere, hogy ackor nagsagod szol beszél velē felőle. Az el mult.

Mostis nagsagodat Isten vtan, nagy biztomban talaltam meg ez levelemben, azon kerven nagy alazatossan, nagsagod engedne meg, had vennē meg Baboni Janos púsztá hazat, ha Baboni Marton Vrammal meg alkhatnam az ara felől. Kiert az menec Földnec Vra Istene aldgya meg nagsagodat. Enis pedig tellyes eletebē alazatos szolgalatomat ayanlō nagsagodnac hivatalom es rendem szerint. Nagsagodtól kedvesh valaszt varok, mint kegyes Patrona Aszszonyomtól. Az Vr Isten eltesse, aldgya, tarítsa meg Nagsagodat sokaig szent nevinec ditseretire, az ō meg nyomorodat Annya szentegyhazanac ez darab földön vigasztalására s-eppuletire, mi nekunkis elő menetelünkre, mind az nagsagod szerlemmessivel egyetemben. Amen az Vr Jesus Chr̄sban.

Költ Varanon Anno D[omi]ni 1616. VIIIBRIS 5. die

Nagsagodnac alazatos Egyházi szolgája Bakkaj Peter.

Kívül: Ez level adassek az Nagsagos, Tekintetes Zazlos WR, az Nehaj bodog emlekezettő Nyari Pal Vrñk de Bedeg, meg hagyatot Keserves Özvegyenec: de Istenben bizonac, az nagsagos Vardaj Katta Aszszonnac, ennekem es sok Ecclianac hiwseges Patronajanak, s-Kegyes Aszszonyomnac, Kis Vardaj Varban.

4.

Bakai Péter levele Várdaj Katához. Királyhelmece, 1616. dec. 13. Nr 10174/a.

Alazatos szolgalatomnac es imadsagimnac ayanlása vtan, lasa az Jehova Isten, az Vr Jesus Chr̄sban öröcke valo aldasival Nagsagodat es Nagsagod edesdeit.

Nagsagos Aszszonyom es az nagy Isteni felelemmel meg ekesitet Patrona Aszszonyom, az Baratoc Homonnaj Vram ō Nagsaga Vdvaraból sokszor ream uzengetven es az Harangukat aranyas misserē, hogy harāgozanac első Advent Vasarnaptól fogva karacsonic [!] haynalba Magyar templomunknac tornyaban: de mikorō sem en, sem az varasbeli keresztyenec meg nē engedtuk volna, eféli vtan az Papista vdvarbiro vram (az mint halljuk) darabantockal, lakatossal fel törtéc tornyunkat, lakatyat

meg nitottak szivet kitõruē, az olta fogva mindē haynalban erõssen harangoznac, aranyas missere. Senki pedig nekic nē mer szolni, fogatkoznac, hogy Karacsonra az Templomotis el veszie. Kerem annac okaert Nagsagodat, az Vrral õ Nagsagaval, Cziczeri Ambrus¹⁷ Vrammal etc. az egy egyenlõ hatalmas Istenert es az Jesus Chrüsert, Nagsagod viselie ezennel papistasagban halando Ecclesiankanknac [!] gondgyat, legyē nagsagod oltalommal Kiert az Menec földnec Vra Istene, Nagsagodat eoröcke aldgya, az Nagsagod szerelmessivel egyetemben. Amen az Vr J. Chrüsbā. Költ Nagsagod Varasaban Helmszen az 1616 esztēdonec vegibē az az XBRIS. 13 napjan.

Nagsagodnac alaza
tos Caplanya, Bakaj
Peter, Varanaj Prae
dicator manu
sua

Kivül: Az nagy Jehova Istennek felelmivel, ösmeretivel meg ekesitetet Tekintetes es Nagsagos Aszszonnac az Jesus Chrüs Ecēlesiajanac ez darab földön hiwseges Patronajanac, nekemis Kegyes Aszszonyomnac, Vardaj Katta Aszszonnac adassek Kis Vardaj Varban.

¹⁷ A Nyáryak tisztartó deákja. A levelezésanyag számos tudósítását őrzi.

BÖLCSESZDOKTORI ÉRTEKEZÉSEK (1968)

Nikolényi István: *Virágénekeink a XVI. században*

Az értekezés a régi magyar irodalom történetének egy megnyugtatóan még ma sem lezárt kérdését vizsgálja: a virágének eredetét, típusait és kutatásának históriáját. Az újabb egyértelmű vélekedésekkel polemizálva vágáns vagy latrikánus, udvari és folklorisztikus típusokat vesz fel, s miközben az utóbbi típus meglétét — főleg zenetörténeti adalékokkal — bizonyítani igyekszik, az osztálybázis kérdésében is szélesíti irodalomtörténetírásunk legutóbbi álláspontját.

A tanulmány — sajnos — nem mentes a kezdő kutatót jellemző hibáktól, de kétségtelenül sikerült különbséget tennie a XVI. századhoz kötött virágének és az örök virágsszimbólika körébe utalható egyéb énekek között, megvetvén ezzel alapját a korszerű meghatározásnak. A különféle típusok elemzése során alig produkál ugyan látványos, új eredményt, olyan alapos összefoglalást nyújt a tárgyról, amivel számolnia kell minden további tudományos vizsgálódásnak.

TARTALOM

<i>Keserű Bálint</i> : Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz	3
<i>Horváth Károly</i> : A magyar felvilágosult klasszicista dráma a műfaj kelet-európai fejlődésében	17
<i>Ilia Mihály</i> : Juhász Gyula Tömörkény-kultusza és Tömörkény-életrajzának kiadástörténete ...	27
<i>Tamás Attila</i> : József Attila költészetével rokon sajtóságek Radnóti Miklós lírájában	37

KISEBB KÖZLEMÉNYEK, BESZÁMOLÓK

<i>Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter</i> : Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei II. ...	45
Bölcsészdoktori értekezések (1968)	53

B 20 3539

200308

Felelős kiadó: A JATE Bölcsészkarának dékánja
Megjelent 250 példányban 4,75 (A/5) ív terjedelemben

Kézirat a nyomdába érkezett: 1968. június hó

Készült monó szedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint
68-5945 — Szegedi Nyomda